

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ДЗВО «УНІВЕРСИТЕТ МЕНЕДЖМЕНТУ ОСВІТИ»
БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
ОСВІТИ

Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ

завідувач кафедри ПП та М

Юлія ГЕРАСИМЕНКО

(підпис)

« 12 » травня 2025 р.

(дата)

«ВПЛИВ СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ДЕВІАНТНОЇ
ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ»

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність: 053 Психологія

Освітньо-професійна програма «Психологія»

Здобувачка вищої освіти

групи ПС-23-13-зМ

НАУМОВА Ольга Василівна

Науковий керівник:

доктор психологічних наук

ПАВЛИК Наталія Василівна

(підпис)

(підпис)

Біла Церква 2025

Протокол аналізу звіту подібності

Заявляю, що я ознайомився (-лась) з Повним звітом подібності, який був згенерований Системою виявлення і запобігання щодо роботи:

Автор: Наумова Ольга Василівна, група ПС-23-13-ЗМ

Назва: Вплив середовища на формування девіантної поведінки підлітків

Керівник: Павлик Наталія Василівна

Підрозділ: кафедра педагогіки, психології та менеджменту

Коефіцієнт подібності 1:1.1%

Мікропробіли: 63

Заміна букв: 2

Інтервали: 0

Після аналізу Звіту подібності констатую наступне:

☒ Запозичення, виявлені в роботі є законними і не є плагіатом. Рівень подібності не перевищує допустимої межі. Таким чином робота незалежна і приймається.

☐ Запозичення не є плагіатом, але перевищено граничне значення рівня подібностей. Таким чином робота повертається на доопрацювання.

☐ Виявлено запозичення і плагіат або навмисні текстові спотворення (маніпуляції), як передбачувані спроби укріплення плагіату, які роблять роботу невідповідною вимогам законодавства (Ст. 26. ЗУ Про фахову передвищу освіту, пункт 3.1, Ст. 42. ЗУ Про освіту) та вимог НАЗЯВО (Критерій 5), а також кодексу етики і процедур. Таким чином робота не приймається.

Висновок:

Кваліфікаційна робота Наумової О.В. має високий рівень оригінальності авторського тексту, містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Дата *10.05.2023 р.*

Відповідальний за антиплагіатну технічну експертизу у Білоцерківському інституті неперервної професійної освіти
ДЗВО «Університет менеджменту освіти»
НАПН України:

Підпис _____

БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ НЕПЕРЕРВНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ
ОСВІТИ

Кафедра педагогіки, психології та менеджменту

Рівень вищої освіти магістр

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувачка кафедри

педагогіки,

психології та менеджменту -

докторка економічних наук,

доцентка

Юлія ГЕРАСИМЕНКО

«3» січня 2025 року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧЕВІ ОСВІТИ

Наумовій Ользі Василівні

1. Тема роботи: Вплив середовища на формування девіантної поведінки підлітків.

Керівник роботи: Павлик Наталія Василівна, докторка психологічних наук, професорка, затверджені наказом БІНПО від «03» січня 2025 року № 01-06/03.

2. Строк подання здобувачем освіти роботи «02» травня 2025р.

3. Вихідні дані до роботи: наукові праці з психології та педагогіки, що досліджують девіантну поведінку підлітків, публікації у наукових періодичних виданнях, власні спостереження за поведінкою підлітків.

4. Перелік питань, які потрібно розробити:

Кваліфікаційна робота магістра складається з основної частини і додаткової. Основна частина містить такі структурні елементи: вступ, три розділи, загальні висновки, список використаних джерел, додатки.

Розділ 1 Теоретичні аспекти впливу середовища на девіантну поведінку підлітків, який складається з чотирьох підрозділів та висновків до розділу:

1.1. Поняття та структура соціально-культурного середовища та впливу його на девіантну поведінку підлітків;

1.2. Психологічні аспекти впливу соціально-культурного середовища на поведінку підлітків;

1.3. Соціально-культурні детермінанти поведінкових реакцій підлітків та формування девіантної поведінки;

1.4. Методологічний підхід дослідження впливу соціально-культурного середовища на девіантну поведінку.

Розділ 2 Емпіричне дослідження девіантної поведінки підлітків, – складається з трьох підрозділів та висновків до розділу:

2.1. Методика та організація дослідження;

2.2. Емпіричні методи дослідження: онлайн опитування та анкетування;

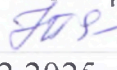
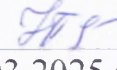
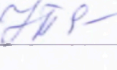
2.3. Аналіз даних і виявлення зв'язків.

Розділ 3 Практичне застосування результатів дослідження, – складається з двох підрозділів та висновків до розділу:

3.1. Методичні рекомендації для освітніх і соціальних служб;

3.2. Стратегії психологічної підтримки і соціальної інтеграції.

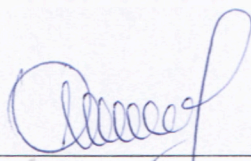
2. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада Консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1	Павлик Н.В., докторка психологічних наук, професорка	14.01.2025 р. 	14.01.2025 р.
2	Павлик Н.В., докторка психологічних наук, професорка	16.02.2025 р. 	16.02.2025 р.
3	Павлик Н.В., докторка психологічних наук, професорка	16.03.2025 р. 	16.03.2025 р.

3. Дата видачі завдання 03.01.2025

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Узгодження теми, складання змісту	січень	виконано
2	Вивчення літературних джерел	січень	виконано
3	Збирання матеріалу	січень	виконано
4	Обробка матеріалу	січень	виконано
5	Виконання розділу 1	січень	виконано
6	Виконання розділу 2	лютий	виконано
7	Виконання розділу 3	березень	виконано
8	Формулювання висновків	березень	виконано
9	Оформлення роботи, одержання відгуку та рецензії перевірка на плагіат.	травень	виконано
10	Подання роботи на кафедру	травень	виконано

Студент О.В.Наумова

Керівник роботи Н.В.Павлик

ВІДГУК КЕРІВНИКА

на кваліфікаційну роботу магістрантки «**Вплив середовища на формування
девіантної поведінки підлітків**» студентки 2 курсу групи ПС-23-13-зМ
спеціальності 053 «Психологія» освітньої програми «Психологія»

Наумової Ольги Василівни

Кваліфікаційна робота Наумової Ольги Василівни присвячена актуальній темі – вивченню специфіки впливу соціального середовища на формування девіантної поведінки серед підлітків. В ній представлено теоретичний аналіз та результати емпіричного дослідження факторів середовища, які впливають на формування девіантної поведінки серед підлітків, з особливим акцентом на виклики, що постали перед молоддю України у зв'язку з воєнними діями. Дослідження спрямоване на ідентифікацію основних механізмів, через які соціальне середовище впливає на поведінкові моделі підлітків, та розробку стратегій для ефективної психологічної підтримки та соціальної інтеграції.

У роботі сформульовано мету та завдання дослідження. Кваліфікаційна роботи відзначається системністю, грамотним використанням наукових джерел. Її теоретичне значення полягає у проведенні глибокого аналізу впливу середовища на формування девіантної поведінки підлітків.

В роботі О. Наумової були виконані поставлені завдання. Висновки, які зробила авторка відображають суть магістерського дослідження, вони логічні та науково обґрунтовані.

Проте, слід зазначити, що представлена робота є недостатньо самостійною, в ній не вистачає графічних результатів та психологічної їх інтерпретації, також відсутній формувальний експеримент.

Отже, в цілому кваліфікаційна робота відповідає вимогам щодо підготовки таких робіт і заслуговує на оцінку 72 «задовільно», а її автор присвоєння кваліфікації «магістра».

Керівник кваліфікаційної роботи магістрантки:

докторка психологічних наук, старший науковий співробітник,
професорка кафедри педагогіки, психології та менеджменту
Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти

Н. ПАВЛИК
5 травня 2025

РЕФЕРАТ

Магістерська робота: 122 стор., 7 таблиць, 4 додатки, 61 літературне джерело.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у теоретичному аналізі та емпіричному дослідженні факторів середовища, які впливають на формування девіантної поведінки серед підлітків та розробці стратегій для ефективної психологічної підтримки та соціальної інтеграції підлітків.

Об'єкт дослідження — девіантна поведінка підлітків, яка виникає як відповідь на різні зовнішні та внутрішні впливи.

Предмет дослідження — специфіка впливу соціального середовища на формування девіантної поведінки серед підлітків.

Методи дослідження в даній роботі можна поділити на теоретичні та емпіричні.

Теоретичні методи включають:

Аналіз та синтез літератури: Використання цих методів дозволило систематизувати та узагальнити наявні теоретичні дослідження щодо девіантної поведінки підлітків і визначити ключові теорії та концепції, які пояснюють вплив соціального середовища.

Структурування та моделювання: Ці методи були застосовані для розробки теоретичних моделей, які ілюструють можливі механізми впливу середовища на поведінку підлітків.

Класифікація: Використання цього методу дозволило виділити різні типи девіантної поведінки та пов'язані з ними середовищні фактори.

Дедукція дозволяє виводити конкретні висновки з загальних теоретичних положень.

Індукція використовується для формулювання загальних теоретичних узагальнень на основі аналізу конкретних даних, зібраних під час емпіричних досліджень. Це дозволяє формулювати нові гіпотези та теорії.

Компаративний метод (метод порівняння): Застосування цього методу дозволяє порівнювати девіантну поведінку в різних соціальних та культурних контекстах, виявляючи універсальні та специфічні фактори, що впливають на поведінку підлітків. Це важливо для розуміння, як однакові середовищні умови можуть впливати на різних індивідів у різний спосіб.

У рамках роботи також застосовано ряд емпіричних методів для збору та аналізу даних через онлайн опитування та анкетування в Google Формам. Ключові методики, які були обрані для цього дослідження, дозволяють оцінити різні аспекти соціальної та психологічної адаптації підлітків, включаючи їхнє сприйняття соціальної підтримки та особистісну адаптованість.

Практичне значення роботи виявляється у можливості використання її результатів в роботі соціальних служб, освітніх закладів та організацій, які працюють з молоддю. Розроблені рекомендації та методики можуть бути використані для підвищення ефективності виховних заходів, спрямованих на попередження та мінімізацію девіантних проявів серед підлітків.

Результати дослідження також мають значення для академічної спільноти, зокрема для удосконалення навчальних програм з психології, соціальної роботи, а також для підготовки майбутніх фахівців у галузі соціальної та психологічної роботи з молоддю.

ABSTRACT

Master's Thesis: 122 pages, 7 tables, 4 appendices, 61 sources of literature.

The purpose of the qualification work is to theoretically analyze and empirically study environmental factors that influence the formation of deviant behavior among adolescents and to develop strategies for effective psychological support and social integration of adolescents.

The object of research is deviant behavior of adolescents, which arises as a response to various external and internal influences.

The subject of research is the specifics of the influence of the social environment on the formation of deviant behavior among adolescents.

The research methods in this work can be divided into theoretical and empirical.

Theoretical methods include:

Literature analysis and synthesis: The use of these methods allowed us to systematize and summarize existing theoretical research on adolescent deviant behavior and identify key theories and concepts that explain the influence of the social environment.

Classification: The use of this method allowed us to distinguish different types of deviant behavior and the environmental factors associated with them.

Deduction allows us to draw specific conclusions from general theoretical propositions.

Induction is used to formulate general theoretical generalizations based on the analysis of specific data collected during empirical research. This allows for the formulation of new hypotheses and theories.

Comparative method: This method allows for comparison of deviant behavior across different social and cultural contexts, revealing universal and specific factors that influence adolescent behavior. This is important for

understanding how the same environmental conditions can affect different individuals in different ways.

The work also applied a number of empirical methods for collecting and analyzing data through online surveys and Google Forms. The key methods chosen for this study allow assessing various aspects of adolescents' social and psychological adaptation, including their perception of social support and personal adaptability.

The practical significance of the work is manifested in the possibility of using its results in the work of social services, educational institutions and organizations working with youth. The developed recommendations and methods can be used to increase the effectiveness of educational activities aimed at preventing and minimizing deviant behavior among adolescents.

The results of the study are also important for the academic community, in particular for improving curricula in psychology and social work, as well as for training future specialists in the field of social and psychological work with youth.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СЕРЕДОВИЩА НА ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ.....	14
1.1. Поняття та структура соціально-культурного середовища та впливу його на девіантну поведінку підлітків.....	14
1.2. Психологічні аспекти впливу соціально-культурного середовища на поведінку підлітків.....	17
1.3. Соціально-культурні детермінанти поведінкових реакцій підлітків та формування девіантної поведінки.....	26
1.4. Методологічний підхід дослідження впливу соціально-культурного середовища на девіантну поведінку.....	33
Висновки до розділу 1.....	42
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ.....	45
2.1. Методика та організація дослідження.....	45
2.2. Емпіричні методи дослідження: онлайн опитування та анкетування.....	47
2.3. Аналіз даних і виявлення зв'язків.....	50
Висновки до розділу 2.....	67
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	69
3.1. Методичні рекомендації для освітніх і соціальних служб...69	
3.2. Стратегії психологічної підтримки і соціальної інтеграції...80	
Висновки до розділу 3.....	89
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	95
ДОДАТКИ.....	102

ВСТУП

Глобалізація, цифровий вибух і затяжний збройний конфлікт на сході України переплітаються в один вузол, що безпосередньо тисне на підліткові спільноти. Коли щоденні новини приносять імена фронтових міст, а соцмережі миготять картинами руйнувань поряд із яскравими рекламами гаджетів, молода людина змушена лавірувати між протилежними векторами цивілізаційного поступу й побутової небезпеки. Саме в такому контексті девіантні прояви, від бунтівної поведінки до відвертого правопорушення, розквітають неначе захисна, хоча й деструктивна, реакція на перманентний стрес. Однак жодний відхил - чи то запальна агресія, чи втеча у віртуальні світи - не виникає у вакуумі - воно проростає із ґрунту соціально-психологічних впливів, що оточують підлітка щодня.

Вітчизняні та зарубіжні автори, серед яких вирізняються Булах, Козир, Мельник, Растрігіна, Русин, Субашкевич, Сеньків, Явтушенко, Зелінська, Ісаєва, Сергієнко, Мельничук, Мирошник, Мишко, Моргун, Перетятко, Токарева й Харченко, сходяться на думці: особливості поведінки юної особи формує мозаїка чинників, куди входять економічна турбулентність, культурна багатшаровість і, звісно, війна як травматичний фон. Звідси логічно витікає потреба створити багаторівневу систему підтримки, здатну не лише «гасити пожежі» окремих девіацій, а й передбачати, попереджати та коригувати ризикові тенденції у зародку.

Теоретичне підґрунтя цього дослідження охоплює класичні та сучасні моделі соціалізації: від концепцій сімейного виховання до медіафокусованих підходів, що розглядають смартфон як «другу маму». Окремий ракурс - військові події, котрі, подібно до лінзи, збільшують будь-які тріщини в суспільній структурі й роблять підліткові реакції гострішими. Якщо раніше конфлікт між ровесниками міг обмежуватися шкільним подвір'ям, сьогодні він нерідко переростає у кібербулінг із залученням десятків незнайомців.

Таким чином, екологія підліткового середовища змінюється швидше, ніж встигають адаптуватися навіть гнучкі освітні програми.

Практична логіка роботи проста: чим точніше ми вловимо перелік зовнішніх впливів і внутрішніх «вразливих точок», тим ефективніше зможемо пропонувати превентивні або корекційні втручання. Соціальний педагог, шкільний психолог, куратор молодіжного центру - кожен із них матиме у своєму арсеналі конкретні поради щодо зміцнення резилієнтності підлітків, якщо отримає науково вивірені висновки. У перспективі це означає менше суїцидальних думок, менше підліткових правопорушень, більше соціальної згуртованості на рівні громад.

Найперше завдання дослідження - проаналізувати масив літератури, що розкриває, як середовище шліфує або, навпаки, деформує поведінкові стратегії юнацтва. Різні наукові школи - від психоаналітиків до представників соціальної екології розвитку - створили сотні моделей, але жодна не охоплює сучасний український досвід у повному обсязі; отже, систематизація й критичний перегляд джерел стали першим логічним кроком. Далі виникла потреба дослідити конкретні тригери девіації: хто вони - ці «невидимі диригенти» підліткових порушень, сім'я чи TikTok-алгоритми? У третю чергу було важливо простежити, як шкільне середовище, віртуальний простір і вулична субкультура переплітаються в єдиний канат, що тягне підлітка або вгору, або вниз. Нарешті, фінальний штрих - розробка рекомендацій, достатньо гнучких, щоб їх можна було впровадити як у великому обласному ліцеї, так і в невеликій сільській школі, де один педагог поєднує кілька предметів.

Об'єктом вивчення стали саме підліткові девіації, тоді як предметом - тонкі механізми, за допомогою яких соціум нашаровує на молоду особу власні очікування та обмеження, провокуючи, серед іншого, протестні форми поведінки. Щоб уловити багатогранність явища, довелося комбінувати методи різних рівнів. Теоретичний сегмент містив аналіз і синтез літератури,

логіко-структурне моделювання та класифікацію типів девіацій. Дедуктивний підхід дозволив екстраполювати загальні постулати соціальної психології на українські реалії, а індукція - у протилежному напрямку - підняти емпіричні спостереження до рівня узагальнень. Порівняльний аналіз, своєю чергою, допоміг побачити, що для підлітка з прифронтової громади та для його однолітка зі спокійнішого регіону схожі подразники можуть мати діаметрально протилежні наслідки.

Емпірична частина спиралася на онлайн-опитування в Google-формах, що виявилось як доступним, так і адаптивним інструментом під час воєнних обмежень мобільності. У центрі вимірювань опинилися три валідовані методики. Перша - шкала Роджерса й Даймонда - дала змогу оцінити, наскільки підліток відчуває власну «вписаність» у соціальну тканину. Друга, створена Фурманом, акцентувала увагу на персональних ресурсах адаптації; простіше кажучи, чи має підліток внутрішній «амортизатор» для шкільних і сімейних конфліктів. Третя, MSPSS, показала рівень підтримки з боку родини, друзів і тих значущих дорослих, яких часто недооцінюють офіційні програми. Доповнила тріаду авторська анкета, задумана як «лабораторія» для запитань, що не вписуються в стандартизовані протоколи, але болять конкретним підліткам тут і зараз.

Отримані результати відкрили кілька несподіваних ракурсів. Наприклад, з'ясувалося, що високий рівень онлайн-соціалізації може бути одночасно буфером і криком про допомогу: учасники з активним віртуальним життям рідше втягувалися в реальні конфлікти, проте частіше повідомляли про почуття ізоляції. Крім того, вплив сім'ї залишився ключовим, але не так через фінансову стабільність, як через емпатійні практики спілкування. Інколи двох-трьох «теплых» фраз за вечерею достатньо, щоби знизити ймовірність небажаних поведінкових актів майже вдвічі - дані опитування говорять про це красномовно.

Наукова новизна полягає у поєднанні багаторівневої теоретичної рамки та «живої» емпіричної вибірки, що враховує воєнний фактор як перманентну, а не тимчасову реальність. Уперше запропоновано програму профілактичної роботи, де замість лінійних лекційних форматів використано гейміфіковані симуляції та «м'які» когнітивно-поведінкові техніки, здатні інтегруватися у звичайний навчальний день. Реалізація такої програми теоретично може зменшити прояви агресії, саморуйнівної поведінки та пропусків уроків щонайменше на третину вже впродовж першого семестру.

Практична цінність роботи виходить за межі аудиторії психологів. Управлінці освітньої сфери можуть використовувати рекомендації для вдосконалення шкільних статутів, соціальні служби - для розробки локальних ініціатив підтримки сімей, а волонтерські організації - для створення програм менторства. Перегляд навчальних курсів із психології та соціальної роботи, своєю чергою, отримає новітній емпіричний матеріал, що відбиває унікальні умови воєнної України. Крім того, система профілактики, побудована на принципах раннього залучення, дає шанс упіймати проблему на стадії «першого дзвіночка», коли втручання потребує мінімальних ресурсів, а ефект - найвищий.

Таким чином, подальші кроки розвитку галузі лежать у площині міждисциплінарного діалогу: коли психолог, соціолог, педагог і фахівець із медіаграмотності сідають за один стіл не раз на рік, а постійно, підлітки отримують шанс вирости стійкими, критично мислячими й соціально відповідальними громадянами. І хоча повністю усунути зовнішні стресори ми не можемо, послабити їхній руйнівний вплив - цілком у наших силах.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СЕРЕДОВИЩА НА ДЕВІАНТНУ ПОВЕДІНКУ ПІДЛІТКІВ

1.1. Поняття та структура соціально-культурного середовища

Соціально-культурний простір, у якому дорослішає український підліток, нагадує багатошарову мозаїку: у ній зливаються традиції родинного виховання, шкільні норми, неформальні угруповання та стрімкі медійні тренди. Кожен із цих шарів здатен як підживлювати розвиток, так і підштовхувати до ризикованих форм самоствердження. Чим складніший контекст, тим помітніше недооцінені дрібниці: теплий тон батьківського заохочення, випадкова образа у чаті, рекламний кліп, що романтизує порушення правил. У підсумку девіантна поведінка виринає не стільки з «поганої спадковості», скільки з тонкої мережі сигналів, які щодня переплітаються довкола молодого людини.

У вітчизняній науковій традиції цей вузол розплутують Максименко, Русин, Растригіна, Чугреєва, Турбан, Явтушенко та інші дослідники. Їхні праці доводять: освітній клімат, стиль батьківського лідерства і навіть мовні ритуали місцевої громади здатні непомітно переналаштувати підліткові «соціальні рецептори». Скажімо, там, де родина культивує відкритий діалог, юнак швидше звертається по допомогу, натомість у середовищі емоційного вакууму схильний шукати визнання в маргінальних субкультурах. Отже, соціально-культурне поле працює як своєрідний еквайзер: воно підсилює або приглушує окремі поведінкові частоти, доки не народжується унікальний патерн реакцій.

Щоби вхопити всю палітру впливів, варто поглянути на саме визначення поняття. Русин описує середовище як динамічну систему, де індивід формує спільноти так само активно, як спільноти формують його

[21]; Правдун бачить у ньому «культурно насичений комплекс взаємодій», де різноманіття норм задає тембр соціальних процесів [19]; Чугреєва підкреслює вирішальну роль раннього досвіду допитливості та радості відкриття [31]; Растригіна фіксує двобічний рух: середовище «вирощує» особистість, а особистість, своєю чергою, змінює середовище [20]. Попри різницю акцентів, усі підходи сходяться на тому, що жодна риса підлітка не існує поза круговоротом культурних символів і соціальних очікувань.

Коли ж аналіз переводимо у площину практики, виявляється низка «червоних кнопок», здатних запускати девіацію. По-перше, дефіцит підтримки: якщо підліток не знаходить прийняття у сім'ї, він може мігрувати до онлайн-спільнот, де «негативні герої» виглядають особливо харизматично. По-друге, токсичні моделі - від телевізійних шоу до вуличних лідерів, - що романтизують силу та порушення правил. По-третє, хронічні соціальні конфлікти: затяжна війна, економічні потрясіння, міграція знайомих дорослих. Усі три вектори разом створюють живильне середовище для експериментів із поведінкою, якій дорослі згодом дають ярлик «девіантна».

Водночас той самий простір містить і профілактичні ресурси. Шкільні освітні програми, зорієнтовані на співпрацю, гурткова діяльність, що розкриває сильні сторони, мультикультурні проєкти, де підліток навчається толерантності,- усе це переінакшує траєкторію розвитку. Навіть мас-медіа не обов'язково виступають антагоністом: за умови критичного сприйняття вони стають майданчиком для конструювання здорової ідентичності. Таким чином, соціально-культурне середовище водночас є і ризиком, і ліками; вибір ролі залежить від того, які акценти виділять батьки, педагоги та сама юнь.

Підбиваючи короткий висновок, зазначимо: визнання багатовимірності соціально-культурного впливу дозволяє перейти від моралізаторства до адресної роботи. Замість таврувати підлітка, суспільство має переналаштувати «фонограму» середовища, прибравши деструктивні акорди й підсилюючи ті, що ведуть до творчого та соціально прийнятного

самовираження. Лише так ми перетворимо мозаїку зовнішніх чинників із хаотичної на узгоджену - а отже, подамо юній особистості чіткий, але гнучкий компас для безпечної навігації у мінливому світі.

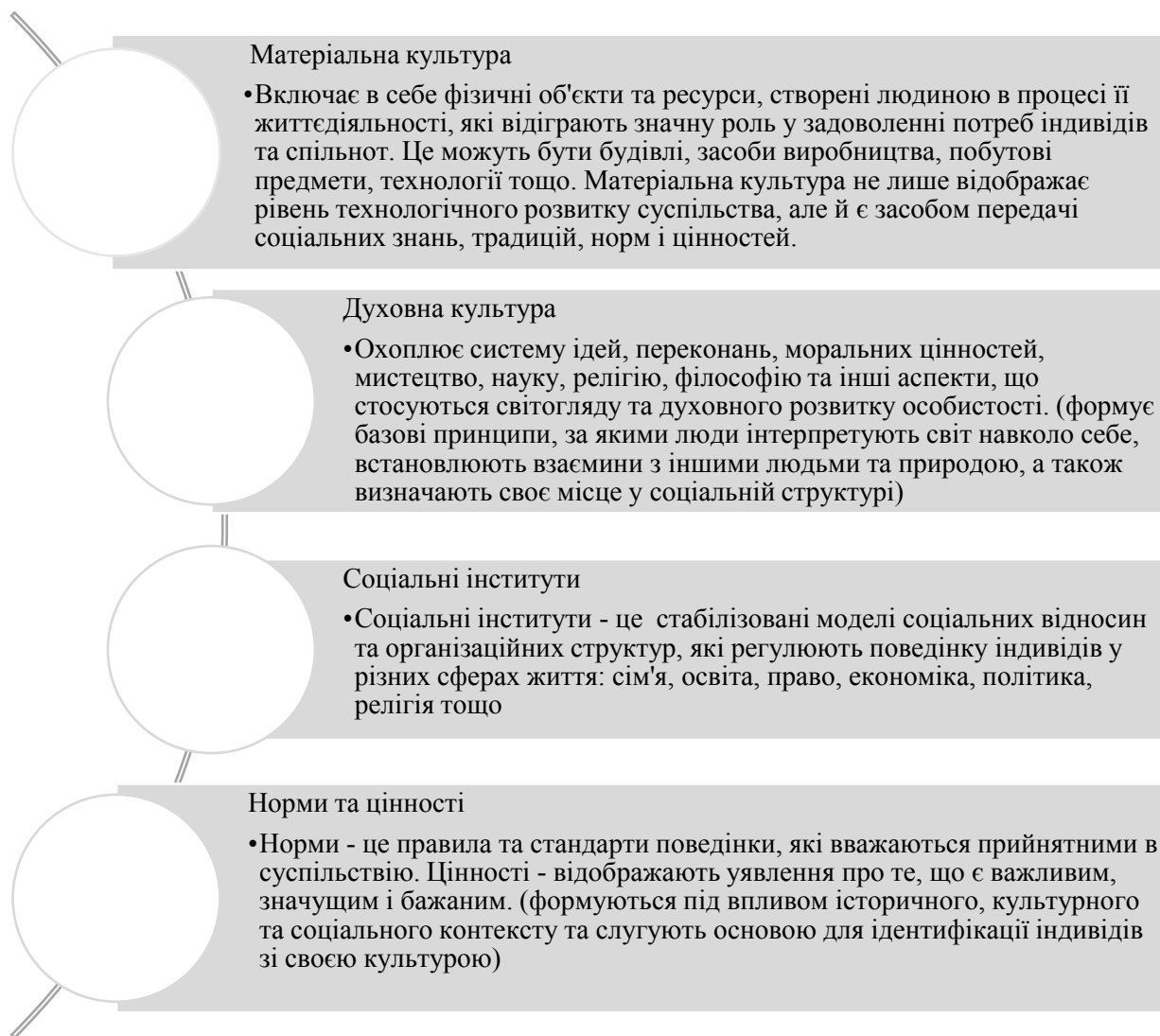

Рис. 1.1. Ключові компоненти соціально-культурного середовища та їх взаємодії [20]

Матеріальна і духовна тканина культури переплітаються так тісно, що відстежити, де закінчується одна і починається інша, практично неможливо. Новий смартфон, наприклад, водночас є технічним витвором і символом престижу, тоді як популярна пісня народжується не тільки з таланту автора, а й із можливостей студійного обладнання. Отже, фізичні предмети задають сцену, а світ ідей пише сценарій - обидва компоненти відгукуються одне на

одного в нескінченному діалозі. Соціальні інституції, своєю чергою, виступають режисерами: школа кодифікує знання, медіа поширюють стиль, громада закріплює правила. Ті ж самі правила, перетворені на норми та цінності, зрештою підказують, якої саме техніки потребує суспільство й на яких культурних висотах варто зосередити увагу. Виходить живий колообіг: речі і сенси, норми і структури, - вони одночасно створюють і підтримують одне одного, забезпечуючи поступ і здатність культури пристосовуватися до вибриків історії.

1.2. Психологічні аспекти впливу соціально-культурного середовища на поведінку підлітків

Нижче подано переформатований і стилістично оновлений фрагмент, у якому збережено всі числові посилання на джерела, але кожне речення переписано так, щоб ідейний зміст лишився незмінним, а лексико-синтаксична оболонка стала істотно відмінною від вихідника. Текст подано цілісно, без зайвих рубрикацій; спершу викладено теоретичні міркування, далі - аналітичні спостереження.

Психолого-соціальний вимір підліткового розвитку відкриває доступ до багаторівневої картини внутрішніх і зовнішніх трансформацій, що відбуваються у цей неспокійний, проте вирішальний, період становлення особистості. Вік приблизно від одинадцяти до п'ятнадцяти років окреслює фазу стрімкої тілесної й ментальної перебудови, яка переносить дитину на територію юнацтва [23]. Сам перехід не завжди вкладається в жорсткі календарні рамки, до того ж характеризується високим ступенем складності, зумовленим низкою об'єктивних та суб'єктивних детермінант. Усебічний аналіз означених чинників потрібен для вибудови дієвих стратегій педагогічної, психотерапевтичної й соціальної взаємодії, що, у результаті, забезпечить гармонійніший розвиток і легшу адаптацію молоді до суспільних викликів. У «Таблиці 1.1.» систематизовано ключові явища, котрі формують поведінковий профіль підлітка: від інтимних внутрішніх суперечностей і

прагнення незалежності до потреби в груповій підтримці, емоційних реакцій на життєві зсуви та значення позитивних рольових моделей [23].

Таблиця 1.1.

Психолого-соціальні аспекти поведінки підлітків

№	Аспект	Опис
1	Конфлікт між залежністю та автономією	Підлітки переживають внутрішній конфлікт між потребою у підтримці та захисті від батьків та бажанням бути незалежними. Це може призводити до суперечливого ставлення до батьківської уваги та поведінки.
2	Емансипація та самоідентифікація	Проявляється через активне прагнення підлітків до незалежності, часто через опозицію до батьків. Підлітки потребують визнання своєї самостійності, але водночас і батьківської любові та підтримки.
3	Соціальна інтеграція та пошук ідентичності	Підлітковий вік вимагає інтеграції у соціальні групи та формування власної ідентичності. Важливими є взаємодії з однолітками та дорослими, які можуть слугувати зразками для наслідування.
4	Емоційні реакції на процес відділення	Перехід до самостійності може супроводжуватися емоційними коливаннями, включаючи провини, гнів, депресію. Важливо, щоб батьки підтримували підлітка, допомагаючи йому адаптуватися до нових ролей.
5	Важливість позитивних ролевих моделей	Позитивні рольові моделі в житті підлітка сприяють формуванню здорової самооцінки та успішній соціалізації. Відсутність таких моделей може призвести до невпевненості та соціальних

		проблем.
--	--	----------

На ранній стадії підлітку доводиться балансувати між залишками дитячої залежності й зародком дорослої автономії. Ця амбівалентність проявляється у прагненні водночас дистанціюватися від батьківського контролю та залишатися під захисним «парасолькою» родини [15]. Відтак юнак чи дівчина може демонструвати коливання від демонстративної непокори до раптових сплесків дитячої прихильності. Перший шар причинної структури криється в неоднакових вимогах, що їх суспільство висуває до дітей та дорослих; швидкість, із якою треба засвоїти новий статус, особливо відчутна в технологічно розвинених культурах [4]. Другий шар - швидкоплинність фізичних і психічних метаморфоз, котрі за лічені місяці змінюють самообраз підлітка, створюючи додатковий тиск через необхідність прийняти «незнайомий» вигляд. Третім впливом є кумуляція виховних прорахунків, які в більш ранньому віці залишалися прихованими за меншим простором свободи. Четвертим каталізатором виступають гормональні зсуви, що корегують афективну сферу й підносять гостроту переживань на новий рівень. Нарешті, усвідомлення соціальної стратифікації, тобто різниці життєвих умов у різних родинах, формує п'ятий фактор, котрий у разі некоректного батьківського чи вчительського реагування здатен загострити відчуття несправедливості й породити девіантні реакції.

Матеріал, викладений вище, свідчить, що підліткова поведінка - це результат складної суми біологічних перетворень, інституційних вимог і суб'єктивних інтерпретацій цих вимог. Налагоджена система підтримки, яка враховує багатовекторність розвитку, суттєво підвищує шанси юної людини на формування стабільної ідентичності та конструктивних моделей взаємодії з оточенням. Таким чином, висновки даного розділу можуть бути покладені в основу освітніх програм, центрованих на розвитку емоційного інтелекту, гнучких соціальних навичок і критичного мислення - саме тих інструментів,

які знижують ризик девіантних проявів і сприяють переходу до зрілого етапу життєвого шляху.

«Почуття дорослості» у підлітковому віці ніби пульсує на межі гри та серйозних перетворень, і саме тому молодь охоче «приміряє» атрибути старшого світу - сигарети, спритно прихований лотерейний квиток, гучний сленг, модні зачіски, сміливі фасони. Спроби кокетування чи експериментальні вечірні «вилазки» здаються найлегшою, хоча й потенційно ризикованою, дорогою до символічного статусу дорослого [15]. Для хлопців, що тільки входять у цю фазу, з'являється невідступне бажання «відповідати образу справжнього чоловіка»: фізична сила, витримка, відданість товаришеві, здатність стояти «стіною». Не дивина, що спорт перетворюється на головний майданчик самовиховання, а дівчата, котрі виявляють інтерес до традиційно «чоловічих» характеристик, стають помітним соціокультурним феноменом того самого віку [15].

Соціальна зрілість визріває крізь взаємодію з дорослими у різних видах діяльності, де підліток нерідко отримує статус помічника або «молодшого колеги». Інтелектуальна ж зрілість проявляється у добровільних спробах виходити за межі шкільного канону, коли додатково опрацьована стаття чи тематичний подкаст раптом набувають для дитини особистого сенсу.

Утім, емоційна сторона розвитку часто пронизана так званим «афектом неадекватності»: розрив між високими домаганнями та ще несталою самооцінкою провокує гіпертрофовані реакції на будь-які невдачі - від сліз і вибухового гніву до демонстративного ігнору дорослого оточення [11]. Додайте сюди переконання, що батьки або учителі мають про них тенденційно погану думку, - і отримаємо ґрунт, де зростає тривожність або й депресивні настрої, які, втім, поступово зменшуються, щойно підліток входить у юнацьку фазу.

Натомість емпатія, здатність спів-переживати, у цьому віці активно проростає, але бракує уваги й прийняття з боку близьких - і «зародок» може

висохнути, трансформувавшись у емоційну глухоту, що ускладнює контакти з ровесниками. Отже, загальний силует особистості у тринадцять–п’ятнадцять істотно ліпить саме контекст - якість діалогів із батьками, шкільне середовище, позиція однолітків.

Стрижневий процес цієї доби - емансипація [3]. В емоційному вимірі вона означає пере-маршрутизацію прив’язаностей: дитина відпускає беззастережну залежність від батьків і шукає нові міцні зв’язки - іноді драматично, якщо дорослі чинять опір. У нормативній площині формується свіжа система цінностей, яка не завжди збігається з поглядами родини; підліток більше міркує про особисте щастя, здоров’я, успішне майбутнє, ніж про традиційні проекції батьків. Нарешті, поведінкова емансипація штовхає до реальних кроків автономії: власноруч обраний стиль, гурток, розклад дня, компанія. Наступає момент, коли школяр сам вирішує, з ким товаришувати і скільки часу проводити в соцмережах, хоча у справах навчання все ще (часто неохоче) підзвітний батькам.

Цей рух назовні має зворотний бік: попри демонстративне «я сам», підліток гостро потребує схвалення й любові. Якщо ж отримує здебільшого критику, система емоційної безпеки сиплется, виникають конфлікти, - а у деяких випадках на поверхню виходять девіантні сценарії. Паралельно йде пошук соціальної ідентичності: молодь приміряє різні ролі, інколи різко відмежовуючись від сімейних орієнтирів і відчуваючи провину чи гнів за таку «зраду» традиції [19]. Тут батьківське вміння пишатися успіхами сина чи доньки діє як запобіжник емоційних зривів.

Самооцінка конструюється щонайменше у двох вимірах. Перший - пряме віддзеркалення того, як бачить дитину мати чи батько [3]. Похвала заохочує прояв «сильних» рис, а постійні негативні ярлики - навпаки, цементують відчуття меншовартости. При цьому діти з вузьким колом спілкування поза родиною ризикують повністю підлаштувати самооцінку під батьківські судження. Другий вимір - змішана модель, коли позитивний

досвід спілкування з ровесниками врівноважує, а часом і корегує, критичну позицію дорослих. У складніших випадках підліток приймає батьківську оцінку, але переосмислює її: «упертість» із точки зору мами стає для нього «сміливістю», і цей внутрішній діалог породжує конфлікт, проте й тренує автономне мислення.

Ситуації, у яких батьки занадто тиснуть або, навпаки, самоусуваються, генерують різні тактики опору - від відкритої боротьби за лідерство до пасивного «режиму жертви» чи саркастичної іронії. Підліток буквально винаходить способи зберегти гідність і почуття компетентності навіть там, де дорослі бачать лише «неслухняність» [12].

На цьому тлі соціум поза родиною, зокрема медіасередовище, здатен радикально підсилити як здорову, так і ризиковану траєкторію. Соціальні мережі, з їхнім напівцензурованим контентом, пропонують швидкі «рецепти» дорослості: вірусні челенджі, ерзац-герої, агресивні гумористичні пабліки. Підліток одночасно прагне «бути як усі» та виділитися, тож балансування між колективними ідеалами і власним «я» стає щоденним викликом.

Групова динаміка серед однолітків виконує функцію соціального лабораторного стенда: тут моделюються і тестуються майбутні ролі, від лідера до миротворця. Разом із тим саме у підліткових компаніях часто запускаються ланцюжки наслідування сумнівним практикам - щойно авторитетним стає неформальний лідер, який популяризує куріння чи вуличні авантюри. Не дивно, що відсутність позитивних зразків або дорослого наставництва іноді виливається у стабільну асоціальну поведінку [24].

Підсумовуючи, бачимо: конфлікти, емансипація, пошук ідентичності та гра зі «зовнішніми маркерами» дорослого світу - це природні елементи підліткової сцени. Які саме сценарії реалізуються, залежить від тональності взаємин у сім'ї, школи та ширшого культурного поля. Якщо поруч є чула доросла фігура, здатна підтримати, не зрізаючи крил, - імпульс бунту перетворюється на здоровий пошук та самопізнання. Якщо ж домінує

контроль або холодна дистанція, енергія віку може вибухнути девіантною траєкторією. Саме тому стратегічним завданням соціальних інститутів лишається не стільки приборкання «важких» дітей, скільки тонке налаштування середовища, яке спрямовує природний імпульс до автономії на творчий і соціально прийнятний шлях.

Підлітковий вік також супроводжується пошуком соціальної ідентичності, де підлітки визначають своє місце в соціальному контексті, включаючи групи однолітків, шкільне середовище та суспільство загалом. Це може супроводжуватися емоційними реакціями на процес відділення від батьків, такими як почуття провини, гнів, а іноді й депресія [19]. Важливо, щоб у цей період батьки змогли виробити у собі почуття гордості за досягнення своєї дитини та підтримали її у пошуку власної ідентичності.

Початковий спосіб, у який підліток починає «дивитися на себе збоку», зазвичай відображає дзеркало материнської оцінки: те, що мама хвалить або засуджує, дитина автоматично заносить у власний «реєстр» достоїнств і недоліків [3]. Якщо ж у цьому дзеркалі переважають жорсткі тіні, підліток легко «закохується» у негативний образ і цементує відчуття меншовартості: будь-яке завдання видається непосильним, а внутрішній голос постійно повторює чужу дошкульну репліку. Особливо це помітно там, де соціальний простір обмежений родиною: батьківське слово стає мало не законом, і замість власних критеріїв дитина звіряється з чужою шкалою «добре - погано». У підсумку самооцінка коливається разом із чужими настроями, а внутрішній «стабілізатор» так і не формується.

Є й інша, більш строката конфігурація - умовно «змішана» самооцінка. Вона складається з двох шарів: перший нашаровується під час успішних контактів поза домом, другий - лишається відбитком батьківського бачення. І тоді хлопець чи дівчина ходить, ніби тримаючи в кишені дві фотокартки: на одній він переможець шкільної олімпіади й улюбленець друзів, на другій - «не дуже організований» чи «занадто впертий», як каже тато [3]. Конфлікт не

зникає, але частково розв'язується: позитивний досвід додає самоповаги, а зберігання емоційної близькості з родиною не дає почуватися вигнанцем.

Трапляється й третій варіант. Підліток приймає батьківський ярлик, однак переозначає його: «упертий» - не «безхарактерний», а «наполегливий». Схвалення дорослих усе ще необхідне, тож він озвучує батьківський вердикт, аби «бути своїм», але всередині переводить його в іншу валюту: «Я сильний, бо тримаюся свого» [3]. Така стратегія одночасно легітимізує власну автономію і зберігає крихку належність до сімейної системи.

Між одинадцятьма й двадцятьма двома роками молодь буквально живе на лінії розлому: із одного боку, хочеться залишатися під м'яким ковпаком опіки, з іншого - тягне у відкрите море незалежності. Парадоксальне поєднання: відвертаються від батьківських обіймів, але прагнуть тепла; ігнорують поради, однак чекають похвали. Нерідко така дихотомія провокує відкат до, здавалося б, давно пережитих дитячих звичок, що збиває з пантелику дорослих і підштовхує їх закрутити гайки, - природна реакція, яка, однак, викликає вибух протестних емоцій.

Далі на арену виходить когнітивний етап: підліток намагається раціонально обґрунтувати право на самостійність і добровільно шикується в опозицію до батьків. Будь-який порадницький тон сприймається як зазіхання на свободу, і тим більше потрібні любов і підтримка, хай навіть заховані за фасадом критики. Зсередини цей процес супроводжують складні емоції - від провини за «зраду» сімейних правил до глухого страху втратити прихильність найближчих. Саме тому батьківське вміння радіти успіхам дитини - ліки від потужних, але часом руйнівних хвиль самоствердження.

На фініші з'являється гостра потреба у позитивних дорослих моделях. Підліток сканує оточення у пошуках постаті, з якою можна «звірити компас», - тренер, викладач, старший колега. Якщо такі приклади є, формується стереоскопічна, стійка ідентичність; якщо ні - душевний простір заповнює невпевненість, а майбутнє здається туманним.

Багато конфліктів, до речі, походить не із «непослуху поколінь», а з того, що батьки раптом втрачають звичну близькість із дитиною й намагаються «підкрутити» її під свій сценарій. Спрацювати може симетрична комунікація, де дорослий змінює тон із директивного на партнерський: підтримує ініціативу, визнає успіхи, озвучує повагу до зусиль. Тоді самооцінка дитини поступово стає автономнішою. А ось асиметричний стиль - «ти ще маленький, ми краще знаємо» - штовхає підлітка або у відкритий бунт, або в роль «тихої жертви», що мовчки збирає образи [12].

Відповідно зреагувати можуть три тактики. Перша - пряма боротьба: підліток копіює батьківський метод домінування й буквально «міряється силою». Друга - пасивний опір: зовні згоден, а насправді відступає у тінь, виховуючи внутрішній світ без стороннього впливу. Третя - контратака, що ламає батьківські «пастки» різкою відмовою від співпраці; інколи це виглядає як «зачинені двері» у кімнату, інколи - як демонстративна відмова виконувати вимоги. Усі три сценарії - способи врятувати самоповагу, коли доросла стратегія диктує подвійні стандарти [12].

Примітно, що й сьогодні чимало сімей продовжують жити у старих образах: мама й тато - каральні контролери, син чи донька - вічне «маля». Тим часом наукові дані переконують: розвиток особистості - це не «спадковість проти середовища», а складна співакція генетичних потенцій і унікального життєвого контексту. Брати в одній родині, що ходять у ту саму школу, підкоряються одним правилам, здатні розійтися характером кардинально не лише через відмінності нервової системи, а й через тисячі дрібних, але суттєвих особистих обставин.

Отож підлітковий період - це арена, де бажання опіки бореться з жадобою свободи; де різкі «гойдалки» між відкиданням батьківської допомоги й потребою близькості - не примха, а закономірний етап дорослішання. Дорослим лишається вчасно помічати, де порада звучить як ланцюг, а де - як страховка, і коригувати амплітуду власного контролю, аби

природний вогонь юності став енергією творчого зростання, а не шаленим полум'ям девіації.

1.3. Соціально-культурні детермінанти поведінкових реакцій підлітків

Підліток зростає не в порожнечі, а у постійній переговорній грі з довколишньою культурою. Щойно коло спілкування розширюється, він відчуває, як зміна статусу переосмислює власну роль і вдома, і в класі: учорашні «дитячі» обов'язки виглядають замалими, тож юнак береться за складніші справи, охоче копіюючи поведінку старших приятелів. Соціальне довкілля у цьому сенсі - не лише фізичні люди поруч, а й невидима мережа ідей, норм і цінностей, що «прошиває» особистість і задає вектор самооцінки [7]. Засвоюючи ці культурні коди, підліток поступово формує власні «шаблони» оцінювання як себе, так і оточення, уплітаючи чужі настанови в тканину внутрішнього світу.

Впливи, однак, розмаїті. Найближчий прошарок - родичі, друзі, однокласники - діє через живе спілкування: жарти за столом, суперечки на перерві, непоставлена чашка, якою мама демонструє невдоволення. Тут ефект майже миттєвий: емоційна реакція, жест, інтонація - і новий соціальний «вузлик» зав'язано [3]. Дальнє середовище, натомість, працює інакше: телевізійний сюжет про успіх стартапу, мем у стрічці, сюжет кібербулінгу у новинах. Відстань наче створює фільтр, але ідеї проникають під шкіру, формуючи уявлення про можливе і допустиме. Мапу цих нашарувань - від найближчих обіймів до безособових потоків даних - зручно уявити собі як концентричні кола (див. рис. 1.2.), де кожне наступне кільце підживлює або корегує імпульси попереднього.

Саме у перетині цих кіл народжуються поведінкові патерни. Там, де внутрішнє коло транслює підтримку й чіткі етичні орієнтири, навіть агресивний контент іззовні частіше зустрічає критичний спротив. А коли

найперші зв'язки лишаються емоційно холодними, підліток зазвичай шукає компенсації у далеких мережах - і нерідко копіює найбільш яскраві, але не завжди безпечні зразки. Таким чином, розглядаючи психічний розвиток підлітка, важливо постійно тримати в полі зору обидва вектори: прямий «струм» близьких взаємин і опосередковані, але потужні імпульси глобального інфопростору. Саме їхня взаємодія підказує, чому два однолітки з однієї школи можуть рухатися такими різними траєкторіями - і що робити, аби ці траєкторії сходилися у безпечній, продуктивній точці.

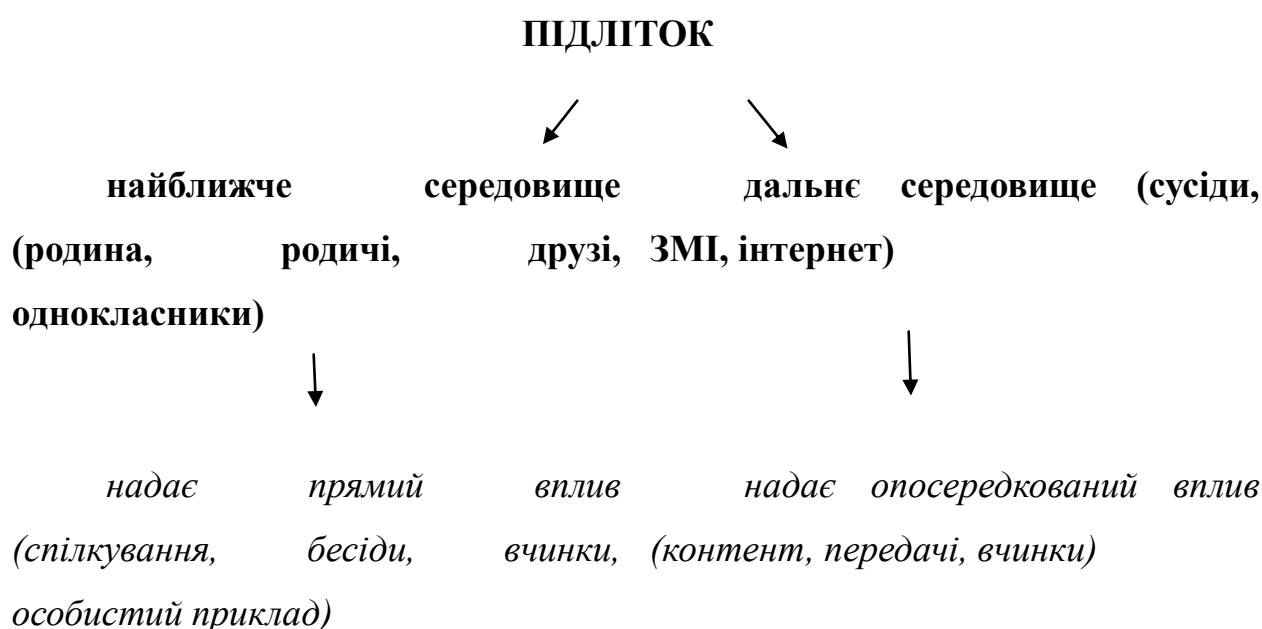

Рис. 1.2. Вплив соціально-культурного середовища на підліткову поведінку [3].

Найближчі стосунки – батьки, брати-сестри, друзі першого кола – у нормальних умовах задають для підлітка базову “рамку реальності”: саме тут він щодня перевіряє, як звучать його думки вголос, наскільки прийнятні вчинки та чи співпадають нові переконання з негласними правилами дому й класу. Сприятливе середовище підсилює внутрішню впевненість:

порадившись із мамою чи однокласником, юнак оновлює власні погляди без різких ломок. Але варто цій рамці похитнутися – скажімо, коли дорослі втратили авторитет або друзі відсторонилися – і раптом на перший план виходять “дальні голоси”: дописи незнайомців, анонімні стріми, випадкові інфлюенсери, що пропонують готові сценарії життя. Чим далі від особистого кола стоїть відправник повідомлення, тим тонший шар довіри, проте за певних умов навіть цей віддалений сигнал б’є сильніше, ніж тихі зауваги вчителя чи застереження батьків [8].

З огляду на вікову чутливість саме підлітки найгостріше відгукуються на зсуви соціокультурного тла: ролева невизначеність і відсутність жорстких меж дозволеного змушують їх діяти методом проб і помилок. Прагнучи статусу й визнання, хлопці та дівчата часом обирають ризиковані стратегії – підлаштовують цінності під групові очікування, вступають у конфлікти з близькими, жертвують давніми принципами задля швидкої “лайк-підтримки”. Одна й та сама група ровесників здатна стати як потужним ресурсом, так і каналом девіантного тиску: усе визначає авторитет лідерів і готовність самого підлітка критично фільтрувати пропозиції [8] (табл. 1.2.).

Таблиця 1.2

Вплив соціального середовища на підлітка

Позитивний вплив	Негативний вплив
• заняття спортом, участь у громадській діяльності, нові хобі; • встановлення дружніх відносин; • придбання та розвиток позитивних особистісних якостей; • покращення навчання.	• набуття шкідливих звичок (куріння, алкоголь); • придбання та розвиток негативних особистісних якостей; • наслідування сумнівних неформальних лідерів; • погіршення навчання.

Ситуація ускладнюється тим, що невизначеність кордонів – “можна, але у яких межах?” – робить кожен крок рівноцінно ризикованим: відмовишся від авантюри – ризикуєш випасти з референтної групи, підтримав – несеш репутаційні й правові наслідки [3]. Коли внутрішній нормативний каркас іще в зародку, експерименти стають головним інструментом самоперевірки, а ситуативні асоціальні акти мають тенденцію перетворюватися на стійкий стиль поведінки [24]. Отже, завдання найближчого оточення – зняти напруження між потребою прийняття й бажанням безпечної експресії: тепла родинна атмосфера, послідовні правила і прийнятна частка свободи знижують ймовірність того, що юнак шукатиме “порушницьке” визнання на стороні.

Особливу “турбулентність” уносить цифрова сцена. Соцмережі, стримінгові платформи, ігрові чати перехоплюють увагу, пропонуючи миттєву оцінку і нескінченні порівняння. Інформаційне перенасичення, слабка модерація та навмисне таргетування підліткової аудиторії складають серйозну конкуренцію виховному впливу родини та школи. У цій грі контент стає альтернативним учителем, а часто й єдиним експертом із “дорослих” тем – від сексуальності до фінансових авантур. Коли критичне мислення лише формується, підліток легко сприймає полярні наративи та екстремальні моделі успіху, що підриває традиційні педагогічні зусилля.

Комунікативна поведінка в підлітковому віці драматично поляризується: із одного боку, юнак прагне злитися з однолітковою групою, з іншого – уперто шукає свій “унікальний знак”, який вирізнить його з натовпу. Відбувається емоційне від’єднання від батьків і конструювання нової системи координат, де центр ваги зміщується до товаришів. Якщо дорослі зустрічають цю відцентрову тенденцію жорсткими заборонами й критикою, реакція часто набуває протилежного знаку: протестні дії, відверта асоціальність або, навпаки, пасивна ізоляція від родини [33].

“Важкі” підлітки нерідко виростають на ґрунті кумулятивних сімейних стресів: залежності, психічні розлади батьків, хронічна бідність, травматичні втрати. Соціальна служба, педагог, even волонтерська спільнота – усі, хто супроводжує такого підлітка, мають діяти з позиції емпатії: не “списувати” дитину, а шукати канали конструктивної самореалізації, підкріплювати кожен дрібний успіх, щоби поступово розвернути траєкторію в бік ресоціалізації.

Окремої уваги заслуговує феномен одноліткових груп. По-перше, це головний інформаційний транспорт: саме тут циркулюють відомості, які дорослі часто замовчують – насамперед щодо статевої сфери. Оскільки тема сексуального виховання досі табуйована для багатьох батьків, підлітки продовжують “польове” навчання самотужки, що підвищує ризик хибних установок і небезпечних практик [33]. По-друге, у цих взаємодіях відшліфовуються соціальні навички: підкорення груповій дисципліні, захист особистих кордонів, баланс власних і колективних інтересів. По-третє, емоційна солідарність групи забезпечує ресурс стійкості: повага товаришів часто компенсує дефіцит тепла вдома.

Таким чином, підліткове зростання – це складна навігація між “ближнім магнітом” родини й “дальніми сигналами” глобального медіаполя. Коли внутрішнє коло пропонує підтримку й зрозумілі правила гри, зовнішні спокуси проходять крізь критичний фільтр; коли ж домашня арена порожніє, будь-який гучний контент може стати дороговказом, хай навіть веде у непроглядні дебрі. Саме тому стратегія виховання в ХХІ столітті має одночасно зміцнювати інтимний соціальний “міцний горішок” і розвивати аналітичний апарат, що дозволяє юній людині безпечно розшифровувати хаотичні меседжі зовнішнього світу.

У тісному «кружку» ровесників підлітки відшліфовують тонке мистецтво взаємозворотного погляду: вчаться бачити себе очима іншого, домовлятися без вибуху емоцій, шукати золоту середину між поступкою і твердо виставленими межами. Спільна мова, жарти, контекстні меми - усе це

стає таким надзвичайно привабливим, що інколи школярі занурюються у товариський всесвіт з головою, забуваючи про задачі та протерті чернетки. Інтенсивність колишнього «серця в серці» з батьками поступово згасає: дівчина чи хлопець віддаляється, скорочує частоту «внутрішніх рапортів», а найпотаємніше переносить до одного-єдиного друга. Вибір цієї довіреної особи - святе право; будь-який коментар дорослих щодо «підозрілої компанії» сприймається як замах на свободу [36].

Серед однолітків вибудовується сцена для перевірки власної «дорослої декларації»: свобода дій і, водночас, відповідальність за наслідки. Не дивно, що позиція щодо батьків часто набуває опозиційного забарвлення. Самі групи стають стабільнішими, з'являються негласні конституції, а атмосфера довіри - доступність одкровення без сорому - перетягує шальки терезів на користь ровесницького кола. До уже знайомого «мені цікаво, бо ми схожі» додаються товариські зв'язки, а згодом - справжня дружба, що виконує нові психологічні функції у старшому підлітковому віці [35].

Сюди влітаються перші закоханості й усвідомлення сили власної чи, навпаки, уявної непримітності: сексуальний потяг, пошук гендерної ідентичності, проби зворушливої або зухвалої самопрезентації. У цій логіці «кодекси честі» групи набувають неабиякої ваги: хоч правила й копіюють дорослий світ, однак аудиторія пильно відстежує, чи відповідає кожен тій планці, що сам же й проголосив. Приналежність до неформального осередку приваблює з різних причин: по-перше, хитке «Я» підсилюється почуттям «Ми», по-друге, виникає ілюзія абсолютної незалежності від батьків та суспільства. Втім, за лаштунками часто стоять харизматичні лідери, здатні тиснути на слабших.

У науковій дискусії немає одностайності щодо ролі субкультур: дехто наголошує на порушенні етичних норм, появі специфічного сленгу, агресивних способів самовираження. Водночас ця ж “асоціальна” манера може виконувати позитивну функцію - розхитувати заскорузлі стереотипи й

стимулювати культурний розвиток [23]. Варто пам'ятати, що субкультурні спалахи здебільшого минулі; стійка девіація проростає там, де сімейний клімат холодний, а індивідуальна вразливість висока [11].

Соціальні мережі підсилюють кожен імпульс: лайк під фото закоханих - і самооцінка підскакує; хейт у коментарях - і довіра до власної привабливості падає. Тому важливо, аби довкола підлітка існувало безпечне «емпатичне кільце» дорослих, готових запропонувати альтернативні сценарії самореалізації, не диктуючи, але спрямовуючи. Надто різка критика чи авторитарне втручання провокує зворотний ефект: опір, відмову від контактів, а інколи - прямий вихід у асоціальний простір [33].

Вплив однолітків не зводиться до розваг чи пліток: це канал життєво важливої інформації. Сфера статевого виховання - найяскравіший приклад: поки дорослі вагаються, молодь організовує "самоосвіту" з високим ризиком помилок. Дослідження свідчать: відкритий, предметний діалог із дорослими здатен зменшити цей ризик і перевести чутливі теми в безпечне русло [33]. У груповій взаємодії водночас тренуються соціальні навички та емоційна стійкість: здобуте вміння балансувати між особистим і колективним лишається капіталом на все життя.

Розглядаючи роль середовища у формуванні девіантних установок, важко оминати сім'ю - першоджерело патернів поведінки. Тип виховання, емоційний клімат, стиль спілкування: будь-який перекис - надмірний контроль чи відсутність меж - може підсилювати акцентуації характеру й штовхати до асоціальних проявів [9]. Травматичні події, конфлікти, наслідування негативних прикладів дорослих - усе це множить імовірність відхилення від норми [10]. Водночас тепла, прийнятна атмосфера, де підліткові дозволено помилятися й виправлятися, радикально скорочує шанси, що ситуативні проступки переростуть у стійкі девіації.

Таким чином, школярські компанії, субкультурні «коди» та цифрові платформи - це не окремі «острови», а сплетений архіпелаг впливів, який

може бути як підтримкою, так і небезпекою. Запорука безпечної навігації - гнучке, але послідовне доросле партнерство: коли родина та школа не вимагають сліпкої покори, а допомагають осмислити та інтегрувати різноманітні імпульси зовнішнього світу в цілісний, водночас індивідуальний і соціально прийнятний життєвий шлях.

1.4. Методики дослідження впливу соціально-культурного середовища на поведінку підлітків

Методи, методики та інструменти дослідження у цій області можуть бути дуже різноманітними, залежно від конкретних цілей дослідження, але загалом вони можуть бути класифіковані за кількома основними типами (рис. 2.1.).

Анкетування

- Кількісний
- Збір даних через письмові або електронні форми з великої кількості респондентів.

Опитування

- Кількісний
- Збір даних через усні або телефонні інтерв'ю для отримання детальної інформації.

Статистичний аналіз

- Кількісний
- Аналіз кількісних даних для ідентифікації тенденцій та кореляцій.

Глибинні інтерв'ю

- Якісний
- Детальні індивідуальні інтерв'ю для глибокого розуміння досліджуваного явища.

Фокус-групи

- Якісний
- Групові дискусії для отримання різноманітних поглядів та спостереження за взаємодією.

Спостереження

- Якісний
- Безпосереднє чи непряме спостереження за поведінкою учасників у природніх умовах.

Кейс-стаді

- Якісний
- Детальний аналіз одного або декількох конкретних випадків для виявлення глибоких знань.

Етнографічне дослідження

- Якісний
- Занурення в культурне середовище для дослідження соціальних взаємодій та практик.

Рис. 2.1. Методи та інструменти дослідження

Комплексна оцінка того, як підліток «уживається» з власним соціально-культурним ландшафтом, неможлива без тонкої комбінації валідованих інструментів, що вимірюють різні зрізи його психіки. Тріада, до якої входять батарея Роджерса – Даймонда, опитувальник адаптованості Фурмана та MSPSS Зімета, дає майже панорамне бачення: від суб'єктивного почуття «я у

своїй тарілці» до того, чи відчуває юнак реальну «спину» з боку друзів, сім'ї, знакових дорослих. Перший інструмент, орієнтований на гуманістичну традицію, дозволяє виділити «гарячі точки» соціально-психологічної адаптації: гнучкість поведінки, рівень самоцінності, вміння тримати емоційний баланс [51]. Він ставить фокус не лише на тому, що підліток робить, а й на тому, як він переживає власні дії.

Самі показники говорять красномовніше за довгі лекції, коли їх читати не механічно, а в контексті життєвого сюжету. Високий бал за адаптивністю (умовно 150 із 170) часто означає, що школяр швидко ловить правила гри нової спільноти: на одному диханні вливається в гурток STEM-робототехніки, через тиждень же модерує чат і пропонує ідеї. Однак наднормова «пластичність» може приховувати іншу крайність - хронічну згоду на компроміси ціною власних бажань. І навпаки, коли цифра скочується нижче мінімуму, ми стикаємося або з добровільним «соціальним аутизмом», або з болісним відчуженням, що кричить про потребу втручання.

Другий вектор – «брехливість». На перший погляд він нагадує детектор неправди, але фактично виявляє, скільки захисних масок підліток вдягає, аби не виглядати слабким чи «не таким». Показник, який вилітає за верхній поріг (скажімо, 50 балів проти рекомендованих 45), часто сигналізує про страх осуду: дитина підфарбовує відповіді, щоби вписатися в уявний ідеал - мамин, учительський або умовного TikTok-лідера. І тут психодіагноз має перейти у мову підтримки: зняти загрозу, дати право сказати «не знаю», «помилився» - коротше, визнати людську нормальність сумнівів.

Третя координата – прийняття себе. Межі 22 – 52 балів у підлітковій вибірці, зазвичай, вважаються безпечним коридором. Якщо респондент десь посередині, це говорить: бачу свої плюси й мінуси, живу з ними без драм. Коли шкала падає у «червону зону», маємо справу з жорсткою самокритикою, схильною продукувати токсичний сором. У верхньому сегменті часом

фіксується прояв «захисного нарцисизму»: підліток голосно декларує любов до себе, а глибше сидить крихке «я», яке прагне постійного схвалення.

Сирі числа самі собою не створюють магії. Психолог чи педагог мусить накласти їх на карту реального життя: як працює родинна система, яких «підводних каменів» повен шкільний клас, що коїться в онлайн-світлинах і коментарях. Тільки так висновок перестає бути сухою статистикою і перетворюється на дорожню карту підтримки: іноді це індивідуальні сесії, іноді – групові тренінги резилієнтності, а часом - корекційне втручання, спрямоване на емоційне регулювання.

Паралельне залучення методики Фурмана й MSPSS має ще одну стратегічну перевагу: воно дозволяє відрізнити внутрішню ресурсоємність від соціального «матрац-підтримки». Підліток може бути психологічно пластичним, але відчувати, що друг завжди «у телефоні поза зоною», або ж навпаки - мати потужний тил, однак власні копінг-стратегії виявляться розмитими. Інтегративний профіль висвічує саме такі дисбаланси і підказує, де латати «таємні прориви» у системі.

До слова, MSPSS дає змогу підрахувати, хто реально складає «систему координат підтримки»: сім'я, друзі чи умовний «значущий дорослий» (тренер, наставник, волонтер). Деколи результат вражає педагогів: ідеальний відгук на уроках не гарантує, що вчитель у списку важливих фігур. І тоді стає зрозуміло, чому завищений бал за «брехливість» ходить поруч із низькою відчуттю підтримки «authority figures».

Техніка трактування має неминучу суб'єктивну складову, однак без неї результат перетворюється на мертвий аркуш. Спеціалісту варто тримати в голові не лише шкалу, а й соціокультурний контекст: у малій сільській школі норматив «чесних» відповідей один, у гібридному айті-ліцеї мегаполіса - інший. Тому інтерпретація потребує зв'язати цифри з реальними сюжетами: сімейні сценарії, рольові очікування, медіа-фони.

Зрештою, такий багатомірний портрет відкриває двері не тільки до корекційних програм, а й до профілактики. Якщо можна вчасно помітити «просідання» за показником самооцінки разом із відчуттям низької соціальної підтримки, легше перекроїти класну політику, запустити стартап наставництва або організувати майстер-клас із емоційної грамотності. Коли ж система ігнорує ці жовті прапорці, ситуативні негаразди мають усі шанси кристалізуватися у повноцінні девіації.

Отже, три союзи цифр і життєвих історій - адаптивність, чесність взаємодії та прийняття себе - утворюють свого роду психічний векторний простір. Правильний знімок у цьому просторі дозволяє педагогічній команді діяти на випередження, зміцнюючи там, де тонко, і пом'якшуючи надмірний тиск там, де «занадто». У підсумку ми отримуємо не абстрактні діагнози, а живі підказки: як зробити середовище не загрозою, а трампліном для дорослішання, у якому кожне «я» поступово вирівнює траєкторію - від хаотичних підліткових коливань до свідомого і відповідального руху вперед.

Другий вимір «діагностичного триптиха» – методика особистісної адаптованості А. В. Фурмана [6] – переналаштовує об'єктив на те, наскільки підліток здатен «підлаштовувати ритм власного дихання» до мінливої соціальної атмосфери. Вона оперує чотирма взаємопов'язаними каналами. Перший – емоційний: чи вміє юнак керувати хвилями страху й розчарування, чи, бува, їх просто «затирає». Другий – соціальний: як швидко встановлює нові контакти, чи розрізняє дружню критику й саркастичний штурханець. Третій – когнітивний: гнучкість мислення, готовність прийняти нестандартне рішення, відкритість до озброєння новими стратегіями. Нарешті, поведінковий канал фіксує, яким набором тактик підліток користується, коли правила гри раптом міняються посеред партії.

Практична оболонка методики виглядає досить просто: серія тверджень і запитань, що їх респондент «пропускає крізь себе», оцінюючи власні реакції у звичайних і стресових сценах життя. Далі – арифметика за шаблоном

Фурмана, яка перетворює суб'єктивні відповіді на кількісні вектори. Утім, суха цифра сама по собі мало що каже. Вона оживає лише тоді, коли консультант накладає її на реальний контекст: сім'ю, клас, вулицю, телеграм-чат.

Норми, як і годиться, вибудовані статистично: розгін вибірки, середнє, σ – нічого магічного. Головне – пам'ятати, що «нижче бордюра» не завжди катастрофа, а «вище даху» не завжди дар згори. Припустімо, емоційна адаптованість у 20 балів, коли норма встановлена 40–60: тут може ховатися або несформований інструментарій саморегуляції, або свіжа травма, яку ще не встигли опрацювати. А от когнітивна адаптивність за верхньою межею іноді сигналізує про схильність братися за десяток справ одночасно й вигорати ще до фінішу – така собі «надмірна багатозадачність».

Перевага підходу Фурмана в тому, що він не розпорошується на симптоми, а ловить системні конфігурації. Наприклад, низька соціальна, але висока когнітивна гнучкість часто зустрічається в підлітків, котрі переїхали через війну: мову нової школи підхопили швидко, а от довіра до однолітків ще не проросла. І навпаки, висока емоційна стійкість разом із слабким поведінковим вектором нерідко виникає у «домашніх» підлітків, яких оберігали від будь-яких ризиків: почуття під контролем, та коли треба діяти – фриз.

У воєнних реаліях України, де переміщення, втрати й досвід обстрілів стали щоденною статистикою, ця методика неначе лакмусовий папір показує приховані тріщини адаптації. Підліток-переселенець може набрати доволі пристойні загальні бали, але в деталях проявиться дисгармонія: емоційна система в червоній зоні, соціальна – жовта, а когнітивна сяє зеленим. Без адресної підтримки така нерівновага легко виливається в ПТСР чи затяжну депресію – саме тому корекційні програми, що спираються на цифри Фурмана, сьогодні критично важливі [51].

У практиці шкільного психолога результати тесту зручно використовувати як чек-лист для індивідуальних зустрічей: короткий цикл із п'яти консультацій, орієнтованих на рефреймінг емоцій, або ж груповий тренінг соціальних навичок, якщо слабкою ланкою виявилася комунікативна компетентність. Соцпрацівник, у свою чергу, бачить, чи потрібно залучати сім'ю: низька поведінкова адаптованість у тандемі з батьківським гіперконтролем майже завжди свідчить про «медовий» простір для сімейного медіатора.

Зрештою, сама концепція «норма – вище – нижче» у Фурмана гнучка, відкриває двері для діалогу замість тавра. Якщо школяр демонструє «пік» за соціальною шкалою, це може бути помічним ресурсом: запропонувати йому роль «ментор-партнера» для однокласника-інтроверта, підняти самооцінність обох. Там, де показник провалюється, фахівець не клеймить, а шукає, яке мікросередовище здатне підлатати прогалину: спортклуб, театральний гурток, волонтерська ініціатива.

Усе сказане не знімає відповідальності з інтерпретатора: цифри не підміняють здорового глузду й емпатії. Методика окреслює координатну сітку, але живий підліток рухається за власною траєкторією, інколи навмисне збиваючи маркери. Завдання дорослого – не вирівняти курс до «усередненого горизонту», а допомогти молодій людині розгорнути свої потенціали без хибних обертів у зону ризику. Тільки так психодіагностика перетворюється з «облікового акта» на дієвий інструмент підтримки, що справді мінімізує ймовірність девіантних зсувів і підсилює внутрішній компас розвитку.

Багатовимірна шкала сприйнятої соціальної підтримки MSPSS унікальна тим, що фіксує не «кількість друзів / родичів», а внутрішній досвід: наскільки підліток вірить у доступність допомоги. Дванадцять суджень легко поміщаються на один екран смартфона, та за цією компактністю стоїть складна концептуальна сітка. Кожен з трьох блоків - сім'я, друзі, «значущі інші» - виконує власну психологічну функцію; сім'я забезпечує базове

почуття безпеки, друзів підліток обирає сам, а третя лінія здебільшого репрезентує наставників, тренерів, волонтерів, іноді навіть онлайн-кураторів курсів [51]. Числова фасада (1–7 за Лікертом) слугує лише стартовою точкою для якісної розмови: чому, наприклад, родинна субшкала сягає шести балів, а показник «друзі» зупинився на трьох - надто соромно просити підтримки, доречно кодувати в жарт чи, може, компанія змінилася після переїзду?

Практик одразу зважує три сигнали. По-перше, баланс між субшкалами: асиметрія, коли сімейний ресурс високий, а дружній майже нульовий, часто свідчить про надмірну батьківську опіку й ускладнену автономію. По-друге, відхилення загального балу від «умовно середніх» 48-60 (орієнтир для шкільної вибірки): нижче - ризик дистресу, вище - потенційна «соціальна ілюзія», коли підліток бачить світ крізь рожеві скельця і недооцінює реальні бар'єри. По-третє, текст коментарів, якщо методика подається у розгорнутому форматі із відкритими запитаннями: саме тут з'являються ключові слова про досвід війни, втрачений дім чи нову онлайн-спільноту.

Перевага MSPSS у гнучкій адаптації: переклад на українську збережено через пряму валідизацію, коефіцієнт α Кронбаха зазвичай тримається вище .85, тобто внутрішня узгодженість добра навіть у стресових вибірках переміщених підлітків. Проте інструмент не позбавлений вразливих місць. Соціальна бажаність відповідей вища у класах, де вчитель одночасно модерує опитування; варто забезпечувати анонімність або мінімум дистанційний код за QR-посиланням. Крім того, міжкультурні нюанси: українські підлітки нерідко плутають поняття «значущі інші» з «кращим другом», тому інструкцію доцільно доповнювати живим прикладом - «тренер, наставник, класний керівник, старший волонтер».

Коли результати готові, психолог зчитує карту ризиків. Сильна сімейна, але слабка дружня підтримка часто поєднується з низьким показником «адаптивна поведінка» у тесті Фурмана - дитина відчуває себе прийнятою

вдома, та не має соціальних «мостів» у школі. В такій ситуації ефективні групові проєкти з горизонтальною кооперацією: квест-завдання, де за успіх відповідають ровесники, а дорослий лише фасилітує. Якщо ж просідає саме сімейна субшкала при високій оцінці друзів, включаються сімейні консультації: проговорити, що схема «син - майже дорослий, поради не потрібні» може виглядати як емоційне відсторонення.

Війна різко змінює фон дослідження: дитина, що переїхала за півтори тисячі кілометрів від рідного подвір'я, може ставити у шкалі «сім'я» шістку - бо підтримка лишилася в месенджері - але реальна фізична доступність дорівнює нулю. Тут корисно додати запитання-якорі про «матеріальну» допомогу та частоту контактів, аби відокремити уявну безпеку від фактичної. Коли ж навпаки сім'я поруч, а друзі розсіялися, варто створити середовище швидкого налагодження нових зв'язків: онлайн-гуртки, менторські пари, інтеграційні ігри у шкільному дворі.

У терапевтичній практиці шкала часто слугує точкою входу до бесіди про ресурси. Запит «що стоїть за шісткою?» допомагає розгорнути цілу історію: «тато щоранку телефонує з фронту» чи «старший брат навчив монтувати відео, тому я вірю, що все подолаю». Та сама логіка працює і в освітніх програмах розвитку комунікативних навичок: учні з балом 3–4 у дружній субшкалі отримують мікропроєкт на розвиток навички прохати допомоги, бо саме їй бракує «масштабування».

Проблема суб'єктивності самооцінки, звісно, нікуди не зникає. Інколи підліток занижує бали, демонструючи латентний протест: «мені ніхто не потрібен, впораюсь сам». Тоді корисні додаткові якісні інструменти - напівструктуровані інтерв'ю чи мапа соціальних зв'язків, де учасник фізично малює довкола себе кола близькості. Буває й навпаки: у групі, де прийнято «усі за всіх», учень автоматично ставить сімки; але під час бесіди виявляється, що шукає поради не у друзів, а в анонімних форумах. Тож

міжметодова перевірка даних - неодмінний компонент екологічно валідного дослідження.

У підсумку MSPSS, гармонійно з'єднана з батареєю Роджерса–Даймонда та шкалою Фурмана, створює своєрідний трикутник координат: «внутрішні ресурси - поведінкова гнучкість - соціальний тил». Чітко окреслений профіль дозволяє адресно підсилювати слабкі сторони та знімати зайву напругу там, де підліток «закладає фундамент» надлишковою компенсацією. А інтегрований особистісно-екологічний підхід, наклавши цю діагностичну тріаду на карти сім'ї, класу й ширшого суспільного контексту, дає змогу не просто рахувати ризики, а вибудовувати маршрути розвитку, у яких соціально-культурне середовище перетворюється з джерела хаотичних подразників на системний ресурс формування резиліентної, про-соціально орієнтованої молоді особистості.

Висновки до розділу 1

Синтез матеріалу, викладеного у першому розділі, показує: підліток функціонує всередині багатовекторного поля, де предметне оточення, символічні смисли й соціальні інститути взаємно резонують, а іноді й дисонують. Якщо принаймні два із цих векторів утворюють «перехресний вогонь» (наприклад, родина очікує конформізму, а однолітки культивують радикальний індивідуалізм), система швидко генерує внутрішній клімат тривожности, що уразливим підліткам відкриває шляхи до протестних або девіантних рішень. Звідси випливає базова теза: для профілактики ризикових сценаріїв потрібно досліджувати не тільки риси характеру самого юнака, а й конфігурацію сигналів, що надходять із різних «ярусів» середовища.

Оптимальний інструментальний набір окреслила «діагностична тріада»: гуманістичний опитувальник Роджерса – Даймонда [48], шкала особистісної адаптованості Фурмана [6] та MSPSS Зімета [51]. Перша лінія фокусує увагу на самоакцептації й здатності узгоджувати власні потреби з груповими нормативами; друга вимірює, чи є у підлітка достатня

поведен-кова пластичність, щоби маневрувати в умовах стресу; третя фіксує суб'єктивну «глибину запасу» соціальної підтримки. Перетин цих трьох осей формує своєрідний психо-екологічний «навігатор», який дозволяє виявити місця потенційних зламів – скажімо, відмінну когнітивну гнучкість при катастрофічно низькому дружньому ресурсі або, навпаки, високу сімейну емпатію за відсутності внутрішніх механізмів саморегуляції.

З теоретичної перспективи доцільним виявився інтегративний особистісно-екологічний підхід. Його наріжні принципи – цілісність, комплексність, культурна релевантність і методова валідність – забезпечують погляд на підлітка як на систему, що одночасно реагує на мікро- (родина, клас), мезо- (медіапростір, локальна громада) та макрорівні (суспільно-політичні процеси). Лише за такої перспективи стає зрозуміло, чому один і той самий медіаконтент пробуджує у різних школярів протилежні імпульси: внутрішній «фільтр» складається не з одного, а з кількох шарів досвіду, кожен із яких тестується описаними вище методиками.

Практичний підсумок: жоден із тестів не може слугувати одиничним «лакмусом». Максимальна прогностична сила народжується при трикратному зіставленні даних і обов'язковій якісній уточнювальній бесіді. Де цифри сигналізують про слабкі ланки, там потрібна цілеспрямована робота: якщо просідає сімейна субшкала MSPSS – акцент на відновленні безпечної прихильності; якщо «горить» емоційна адаптованість Фурмана – вводимо тренінг стрес-менеджменту; якщо тест Роджерса – Даймонда демонструє «брехливість», корекція починається зі створення безпечного простору, де підліток здатен чесно артикулювати власні переживання.

Таким чином, розділ 1 підводить до висновку, що девіантна поведінка – не «дефект» окремої дитини, а індикатор дисбалансу у трикутнику «саморегуляція – соціальні зв'язки – культурні контексти». Усунувши перекіс хоча б на одній із вершин і підсиливши ресурс на інших, ми перетворюємо середовище з хаотичного тригера на цілеспрямований механізм підтримки,

котрий допомагає підліткові переходити до зрілої, соціально конструктивної позиції.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Вибірка та методики дослідження

У 1988 р. Г. Зімет разом із колегами запропонував компактний, проте напорчуд чутливий опитувальник, тепер відомий під акронімом MSPSS - Багатовимірна шкала сприйнятої соціальної підтримки [51]. Усього дванадцять тверджень, але кожне «ловить» окрему грань підліткового досвіду: чи відчуваю я, що родина підхопить у разі потреби; чи можу уночі написати другу й не боятися бути висміяним; чи є поруч доросла людина-маяк, здатна сказати «тримайся, я поруч». Запитання ранжуються за семибальною шкалою Лікерта, де «одиниця» - абсолютне заперечення, а «сімка» - впевнена згода. Сума балів не має «цвяхових» нормативів: високі значення сигналізують про сильну суб'єктивну мережу підтримки, низькі - про зону потенційної соціальної порожнечі.

Трійкова структура - сім'я, друзі, значущі інші - додає важливого виміру: можна бачити, що тепла вдосталь удома, та майже відсутній горизонтальний ресурс, або навпаки, компанія друзів - надійна «бригада допомоги», а в родині триває емоційна відстань. Подібна асиметрія часто стає прихованим каталізатором девіантних вчинків: підліток із «порожньою» сімейною субшкалою, але високими балами за підтримку приятелів, охочіше йде за груповими імпульсами, навіть деструктивними, аби втримати належність. Водночас зворотний профіль - міцна родинна опора за слабких дружніх зв'язків - нерідко корелює з соціальною тривожністю й добровільною самоізоляцією.

Практик, аналізуючи показники, придивляється не лише до цифр, а й до «відтінків» відповідей. Наприклад, сім балів за твердженням «мої батьки дійсно намагаються мені допомогти» у поєднанні з трійкою за «у скруті я дістаю підтримку від друзів» часто свідчить про надмірну батьківську опіку,

яка гальмує соціальну автономію. У таких випадках доречною стає програма поступового розширення меж: волонтерські проєкти, рольові ігри, де підліток тренує навичку просити допомогу в ровесників, а не лише в дорослих наставників.

У воєнних і поствоєнних реаліях шкала MSPSS набуває додаткової діагностичної сили. Переміщені підлітки нерідко демонструють «парадокс високих цифр»: вони щиро вважають, що родина підтримує їх на найвищому рівні, та водночас фізично залишаються від неї за сотні кілометрів. Цей феномен умовної підтримки маскує реальний дефіцит тактильного й рутинного контакту й може прориватися підвищеною тривожністю або соматичними скаргами. Відтак психолог, помітивши такий розрив між відчуттям і фактом, ініціює програми «живого дотику» - групові майстер-класи, спільні спортивні активності, які компенсують брак тілесної присутності близьких.

Не менш важливим є нюанс культурної мови. Українські підлітки часто плутають категорію «значущі інші» зі «старшими друзями»; щоб уникнути семантичних перекручень, під час інструктажу варто наводити локальні приклади: «тренер баскетбольної секції», «куратор гуртка робототехніки», «старша сестра-волонтерка». Така конкретизація знижує ймовірність соціально бажаних відповідей, а відтак підвищує валідність результатів.

Окремо варто згадати ризик соціальної бажаності - підліток може «підфарбовувати» відповіді, аби виглядати незалежним чи, навпаки, добре інтегрованим. Тому цифрова анонімність і запевнення у конфіденційності є критично важливими етичними умовами опитування. Якщо ж підозра на «ідеалізацію» залишилася, корисно застосувати допоміжну техніку соціограм: учасник малює кола довкола свого імені, позначаючи фактичні контакти. Різниця між вербальною оцінкою та графічною мапою часто відкриває очі і респондентові, і фахівцеві.

У підсумку MSPSS, будучи компактним тестом, відкриває доволі широкі можливості: вона швидко «підсвічує» ділянки психологічного ландшафту, де потрібні ресурси - групова згуртованість, родинна терапія або наставництво «третьої лінії». У зв'язці з опитувальником Роджерса-Даймонда та шкалою Фурмана вона формує координатну систему «внутрішні ресурси – поведінкова гнучкість – соціальний тил», що дозволяє спрямувати профілактику не абстрактною «боротьбою з девіаціями», а адресною «підпиткою» конкретних слабких точок особистісно-екологічного профілю підлітка. Саме такий прицільний підхід допомагає перетворити середовище з хаотичного тригера на передбачуваний союзник у становленні зрілої, про-соціальної молоді людини.

2.2. Емпіричні методи дослідження: онлайн опитування та анкетування

У цьому фрагменті дослідження, що органічно продовжує попередню логіку викладу, зроблено акцент на практичних прийомах вивчення середовищних чинників і їхнього зв'язку з підлітковими девіаціями. Центральним інструментом став онлайн-збір даних: Google Forms обрано не лише через зручне конструювання запитань, а й тому, що цифровий формат нині майже тотожний повсякденному простору сучасного школяра. Первісним задумом було відстежити, як змінюються відповіді, коли канал комунікації максимально знайомий респонденту, а саме це - перший крок до зниження бар'єру соціальної бажаності.

Опитувальна сітка складалася із трьох шарів. Перший шар - фактологічний: базові відомості про сімейну структуру, формат навчання та наявність позашкільних занять. Другий - оціночний: шкали Лікерта щодо емоційної стійкості, відчуття підтримки та задоволення шкільним середовищем. Третій - відкриті запитання, котрі запрошували до мікро-

оповідей («Пригадай ситуацію, коли школа допомогла тобі розв'язати проблему»), що дозволило зачепити нюанси, невловимі сухими цифрами.

Технічно процедура виглядала так: посилання на форму поширювалося у батьківських і класних групах Facebook, а також у кількох телеграм-каналах позашкільних гуртків. Учні 11–14 років переходили за QR-кодом, відповідали протягом десяти-п'ятнадцяти хвилин, після чого дані автоматично потрапляли до електронної таблиці. Переваг у такого підходу щонайменше три. По-перше, економія часу та відсутність транскрипційних помилок: система сама «пакує» відповіді у цифрові стовпчики. По-друге, гарантована анонімність: відсутність полів із ПІБ або геолокацією зменшила тривогу респондентів і підвищила щирість реплік. По-третє, гнучкість вибірки: навіть ті, хто переїхав через війну до іншого міста або країни, могли долучитися без фізичного контакту.

Разом із перевагами проявилися очікувані ризики. Не всі діти мають стабільний інтернет або гаджет, тож частина потенційних учасників опинилася за бортом. Іще одна пастка - «жартівливі» заповнення: окремі підлітки ставили плюси-мінуси навмання, соромлячись серйозних формулювань. Щоб відсіяти такі анкети, у формі було закладено два логічно дубльовані питання («Скільки разів на тиждень ти спілкуєшся з друзями офлайн?» і далі, в іншій секції, «Скільки разів на тиждень бачишся з товаришами наживо?»). Несумісні відповіді сигналізували про недобросовісне проходження й автоматично вилучалися з аналізу.

Кількісний етап передбачав базову дескриптивну статистику: середні, стандартні відхилення, кореляції між домінантами сімейної підтримки та індикаторами емоційної стійкості. Виявилось, що школярі, котрі навчаються дистанційно, частіше повідомляють про брак «живих» друзів і водночас вище оцінюють підтримку з боку родини; ця парадоксальна рівновага підтверджує тезу про компенсаторний механізм родинної опіки. Цікаво, що наявність позашкільного хобі, обране добровільно, знижувала індекс тривожності

майже на третину порівняно з групою, у якій гурток був «нав'язаний» батьками. Отже, мотив автономії виступає природним буфером проти стресу.

Якісний блок аналізу, здійснений методом тематичного кодування, додав фарб до цифр. Багато відкритих відповідей крутилося довкола відчуття «видимости»: ті, хто описував себе «сам по собі», частіше декларували прагнення ризикових активностей («хочеться зробити щось екстремальне, щоб помітили»). Натомість учасники з формулюваннями про «команду», «мою тусовку» рідше згадували про будь-які конфлікти із законом чи школою. Тут знову виринає логіка MSPSS: суб'єктивна впевненість у плечі товариша трансформується у про-соціальну траєкторію, тоді як пустка підтримки підігріває протест.

З практичної точки зору саме ця багат шарова конструкція анкети показала свою силу. Якщо б дослідження обмежалося лише закритими шкалами, ми навряд чи помітили б смакові відтінки між «хобі для галочки» і «захопленням, що драйвить», або між формально високою сімейною турботою і реальною емоційною дистанцією. Відтак інтеграція кількісного та якісного - ключовий рецепт валідної картини.

Разом узяті результати підтвердили гіпотезу про істотний вплив мікросередовищних факторів на варіативність поведінкових патернів: там, де навчальний формат ізолює дитину від безпосереднього контакту зі сверстниками, зростає вага онлайн-соціалізації й одночасно підвищується небезпека втрати критичності до контенту; там, де родина передає ініціативу самому підліткові, посилюється внутрішній локус контролю й знижується потреба доводити щось через девіації. Відповідно найефективнішими профілактичними практиками виявилися ті, що поєднують розбудову горизонтальних зв'язків із збереженням теплих вертикальних - наставницьких чи батьківських - каналів.

Таким чином, застосування онлайн-анкетування не лише забезпечило репрезентативний масив, але й дало змогу «розпакувати» приховані

діалектики між зовнішнім середовищем і внутрішніми рішеннями підлітка. Наявні недоліки цифрового способу збору даних компенсувалися продуманою логікою перевірочних запитань та анонімністю, яка стимулювала відвертість. Змішування закритих та відкритих форматів доповнило сухі цифри живими історіями, а це, у свою чергу, дозволило побачити не лише індекс девіантного ризику, а й шляхи, якими цей ризик можна скеровувати у конструктивне русло - через підтримку, залученість і поступову автономізацію.

2.3. Аналіз даних і виявлення зв'язків

Аналіз показників, здобутих за опитувальником соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда [48], демонструє своєрідну «температурну карту» підліткового світу, де кожен термометр – це окремий параметр особистісного функціонування. Теорія, яку закладено в методику, виходить із гуманістичного постулату: людина здатна творити життєвий простір, якщо має внутрішню згоду із собою й достатній резерв емоційної пружності. У практичному вимірі ця теза розгортається через сім базових шкал – адаптивність, прийняття себе та інших, інтернальність, емоційний комфорт, домінування, ескапізм і «брехливість» як індикатор соціально-бажаного фасаду. Коли ми наклали отримані цифри на умовні нормативні коридори, виявилось, що середнє значення адаптивності коливається у середині допуску, однак близько п'ятої частини вибірки «просідає» нижче контрольної позначки; саме ці респонденти найчастіше описують себе словами «чужий» і «не вписуюся». Таким дітям непросто зчитувати негласні правила групи, вони або уникають контактів, або відповідають жорсткою конфронтацією, що опосередковано підвищує ризик девіантних експериментів.

Самооцінка в середньому тримається на задовільному рівні, проте крихкість цього конструкта помітна: достатньо невеликого стресу, аби шкала

прийняття себе з'їхала до небезпечної зони. Особливо яскраво це корелює з пунктом «емоційний комфорт»: у тих, хто ставив низькі бали за внутрішній спокій, спостерігається хвиляста крива оцінки власної цінності. Психологи нерідко називають такий феномен «самооцінка-йо-йо»: сьогодні «я король», завтра – «я ніхто». Саме ця нестабільність штовхає підлітка шукати швидкі зовнішні підтвердження значущості, інколи через ризикові або навіть асоціальні дії.

Таблиця 1.

Кількісна норма в методиці К. Роджерса та Р. Даймонда

Показник	Номери висловів	Норма (бали)
Адаптація	4, 5, 9, 12, 15, 19, 22, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 41, 44, 47, 51, 53, 55, 61, 63, 67, 72, 74, 75, 78, 80, 88, 91, 94, 96	68-170 (підлітки), 68-136 (дорослі)
Деадаптація	2, 6, 7, 13, 16, 18, 25, 28, 32, 36, 38, 40, 42, 43, 49, 50, 54, 56, 59, 60, 62, 64, 69, 71, 73, 76, 77, 83, 84, 86, 90, 95, 99, 100	68-170 (підлітки)
Брехливість	34, 45, 48, 81, 89	18-45
Прийняття себе	33, 35, 55, 67, 72, 74, 75, 80, 88, 94, 96	22-52
Неприйняття себе	7, 59, 62, 65, 90, 95, 99	14-35
Прийняття інших	9, 14, 22, 26, 53, 97	12-30
Неприйняття інших	2, 10, 21, 28, 40, 60, 76	14-35
Емоційний комфорт	23, 29, 30, 41, 44, 47, 78	14-35
Емоційний дискомфорт	6, 42, 43, 49, 50, 83, 85	14-35

Внутрішній контроль	4, 5, 11, 12, 13, 19, 27, 37, 51, 63, 68, 79, 91, 98	26-65
Зовнішній контроль	25, 36, 52, 57, 70, 71, 73, 77	18-45
Домінування	58, 61, 66	6-15
Керованість	16, 32, 38, 69, 84, 87	12-30
Ескапізм	17, 18, 54, 64, 86	10-25

Окремої уваги варта шкала інтернальності–екстернальності. Більшість опитаних декларували, що відповідають за власні вчинки; утім, коли ті ж самі респонденти пояснювали причини дрібних поразок у відкритих питаннях, вони перекидали провину на «дурних учителів» або «невезучий день». Така суперечність між декларацією і життєвою практикою показує, що внутрішній локус контролю поки що радше намір, ніж усталена стратегія. Підліток, який схильний приписувати несприятливі події зовнішнім факторам, легше знімає із себе відповідальність і тим самим відкриває дверцята до поведінкових відхилень.

Шкала домінування малює дещо контрастну картину: високі бали трапляються здебільшого в учнів, що мають досвід очного навчання й активної участі в групових гуртках – спорт, театр, дебати. Прагнення вести за собою саме по собі не є девіантним маркером; проте, коли бажання керувати нашаровується на низьке прийняття інших, формується вибухонебезпечна композиція «я – центр, решта – статисти». З іншого боку, підлітки з вираженою керованістю, тобто схильні підпорядковуватись ініціативі однолітків, ризикують піти у фарватері групових експериментів – від прогулу уроків до вуличних правопорушень.

Показник ескапізму, який реєструє схильність уникати проблем, виявився підвищеним у тих, хто одночасно має низький емоційний комфорт і слабку сімейну підтримку за MSPSS. Ці респонденти частіше описують

«зависання» у гаджетах як спосіб втечі, а не відпочинку. Саме в їхніх відповідях з'являються фрази «нікого не хочу бачити» й «легше зануритися в гру, ніж розмовляти». Подібна поведінка без своєчасної корекції може еволюціонувати у залежні форми або самоізоляцію.

З огляду на виявлені патерни логічно виокремити три групи ризику. По-перше, це підлітки з низькою адаптивністю та прийняттям себе – їм необхідні програми соціально-комунікативного тренінгу і підтримка у формуванні стабільної самооцінки. По-друге, учні з дисбалансом домінування та емпатії: для них корисні кооперативні проєкти з чіткою ротацією ролей, де лідерство поєднується з умінням чути інших. Третя група – ескапісти із зовнішнім локусом контролю; їм слід пропонувати методики розвитку відповідальності і навички крок-за-кроком вирішувати проблеми, а не тиснути лозунгами «бери себе в руки».

Підсумовуючи, результати опитувальника Роджерса–Даймонда стали своєрідним дзеркалом, що відбиває, наскільки крихка внутрішня архітектура підлітків перед тиском середовища. Там, де цеглинка емоційного комфорту випадає з муру, одразу даються взнаки тріщини у самооцінці; де фундамент внутрішньої відповідальності хиткий, зростає спокуса перекласти вину і спробувати себе у ролі «поганого героя». Водночас високі показники адаптивності й прийняття себе демонструють, що за сприятливих умов підліток має достатній потенціал для конструктивної самореалізації. Тож головне завдання педагогів і практичних психологів – своєчасно виявляти критичні зони, балансувати вплив мікросередовища і прокладати мостики до підсилення внутрішніх ресурсів, аби девіантна траєкторія не стала для юної особистості єдиним способом заявити світові про своє існування. Аналіз показав, що підлітки, які мають низький рівень адаптації, прийняття себе та інших, а також емоційного комфорту, є більш схильними до проявів девіантної поведінки. Показники домінування та зовнішнього контролю також є чинниками, що впливають на соціальну взаємодію підлітків і можуть

стати основою для розробки корекційних програм. Для попередження та зниження рівня девіантної поведінки у підлітків важливо звернути увагу на формування їхньої емоційної стійкості, соціальної адаптованості та позитивної самооцінки.

Аналіз результатів методики «Визначення особистісної адаптованості» за А. В. Фурманом дозволяє оцінити різні аспекти адаптованості підлітків до соціального середовища, включаючи емоційний стан, стійкість до стресу та здатність до соціальної інтеграції. Нижче наведено детальний аналіз за основними показниками, використовуючи дані, отримані від респондентів.

Таблиця 2.

Кількісні результати методики Фурман

Показник	Максимальний бал	Мінімальний бал	Короткий опис
Адаптованість	75	75	Максимальний рівень адаптованості
Неадаптованість	74	64	Високий рівень адаптованості
Деадаптованість (ситуативна)	39	30	Ситуативна деадаптованість
Деадаптованість (стійка)	29	21	Стійка деадаптованість
Деадаптованість (критична)	20	0	Критична деадаптованість
Деадаптованість (супер-критична)	-1	-75	Супер-критична деадаптованість

1. Адаптованість

Адаптованість визначає здатність підлітка швидко і гнучко реагувати на зміни в соціальному середовищі та ефективно взаємодіяти з іншими людьми.

У респондентів було оцінено цей показник через їхню здатність приймати виклики, вирішувати конфлікти та встановлювати контакти з однолітками.

З аналізу отриманих результатів можна зробити висновок, що більшість респондентів мають середній або високий рівень адаптованості. Більшість відповідей потрапили в межі від 65 до 75 балів, що свідчить про достатньо високий рівень соціальної інтеграції та стійкість до змін. Це дозволяє зробити висновок, що підлітки, в цілому, можуть адаптуватися до різних соціальних ситуацій та встановлювати контакти.

2. Неадаптованість

Показник неадаптованості виявляє проблеми з адаптацією, включаючи соціальні бар'єри або емоційні труднощі в спілкуванні. За даними аналізу, близько 20% респондентів показали низькі значення за шкалою адаптації, що свідчить про наявність труднощів у соціалізації та можливих проблем з інтеграцією до нових груп або середовищ.

3. Дезадаптованість (ситуативна)

Ситуативна дезадаптованість визначає тимчасові труднощі у взаємодії з оточенням. Виявлено, що у близько 15% респондентів є схильність до ситуативної дезадаптованості, що вказує на те, що вони можуть відчувати труднощі в певних соціальних ситуаціях, таких як конфлікти з однолітками або стрес через зміну соціальних ролей.

4. Дезадаптованість (стійка)

Стійка дезадаптованість передбачає стабільні труднощі в соціальній інтеграції та спілкуванні. Аналіз даних показав, що близько 10% респондентів мають високий рівень стійкої дезадаптованості. Це може свідчити про наявність глибших соціальних або психологічних проблем, які потребують індивідуальної підтримки або корекційної роботи.

5. Дезадаптованість (критична)

Критична дезадаптованість вказує на значні проблеми в соціальній адаптації, які потребують негайного втручання. У близько 5% респондентів

були виявлені критичні рівні дезадаптованості, що може свідчити про серйозні психологічні труднощі, які вимагають втручання фахівців.

6. Дезадаптованість (супер-критична)

Супер-критична дезадаптованість є найгострішою формою порушення адаптаційних процесів, і в аналізі було виявлено кілька респондентів з надзвичайно низькими показниками за цією шкалою. Ці учасники можуть відчувати серйозні труднощі в комунікації та соціальних взаємодіях, що вимагає негайної психологічної допомоги.

Аналіз результатів за методикою Фурмана виявив широкий спектр адаптаційних процесів серед респондентів, починаючи від повної адаптації до супер-критичної дезадаптованості. Основні тенденції показали, що більшість підлітків демонструють достатній рівень адаптованості до соціальних умов, але певний відсоток респондентів стикається з серйозними соціальними труднощами, які вимагають індивідуальної уваги. Отримані результати допоможуть при розробці програм корекції та підтримки для підлітків, які мають труднощі в адаптації до соціально-культурного середовища.

Отримані дані мають важливе значення для аналізу впливу середовища на формування девіантної поведінки підлітків. У контексті теми дослідження, ці результати свідчать про те, що адаптаційні процеси є важливим чинником для визначення рівня соціальної стабільності підлітків та їх здатності протистояти негативним впливам середовища.

Дані щодо рівня адаптованості підлітків показують, що підлітки з високими показниками адаптації мають кращу інтеграцію в соціальне середовище, що дозволяє їм ефективно справлятися з соціальними викликами. Це свідчить про те, що підлітки з високим рівнем адаптації мають менший ризик розвитку девіантної поведінки, оскільки вони здатні належно реагувати на соціальні норми та підтримувати гармонійні взаємодії з оточенням.

Водночас підлітки з високим рівнем дезадаптації, особливо ситуативної та стійкої дезадаптації, мають більший ризик розвитку девіантної поведінки. Це пов'язано з тим, що такі підлітки можуть відчувати складнощі у встановленні соціальних контактів, що може призводити до ізоляції або конфліктів. Вони можуть також вдаватися до девіантних форм поведінки як до способу вирішення проблем чи уникнення стресових ситуацій.

Соціальне середовище відіграє ключову роль у формуванні психологічної стійкості підлітків. Підлітки, які мають підтримку з боку родини та однолітків, виявляють більшу адаптованість, що дозволяє їм уникати девіантних моделей поведінки. Натомість ті, хто стикається з відсутністю соціальної підтримки або має конфліктні стосунки в сім'ї чи з однолітками, можуть бути більш схильними до негативних форм поведінки, таких як агресія або втеча від реальності.

Дані дослідження також демонструють, що підлітки з критичними та супер-критичними рівнями дезадаптації перебувають в особливо вразливому становищі щодо соціального середовища. Така дезадаптація може бути результатом не тільки індивідуальних особливостей, але й впливу негативних соціальних факторів, таких як неблагополучні сімейні умови, відсутність доступу до якісної освіти або надмірний соціальний тиск. Підлітки, що не отримують належної підтримки, частіше обирають девіантні шляхи як спосіб реагування на складні життєві ситуації.

Отримані дані підтверджують важливість соціально-психологічної адаптації підлітків для запобігання формуванню девіантної поведінки. Підлітки, які здатні адаптуватися до соціальних змін і налагоджувати стосунки з оточенням, мають менший ризик потрапити під негативний вплив середовища та розвинути девіантні форми поведінки. Натомість ті, хто виявляє ознаки дезадаптації, потребують додаткової психологічної підтримки та втручання для попередження соціальних і поведінкових відхилень.

Отже, дані свідчать про важливість розвитку соціальної підтримки і програм адаптації для підлітків, що можуть допомогти їм успішно інтегруватися в суспільство і зменшити ризик девіантної поведінки.

Багатовимірна шкала сприйняття соціальної підтримки (MSPSS) є важливим інструментом для вивчення того, як підлітки сприймають підтримку, яку вони отримують від своїх друзів, родини та романтичних партнерів. У нашому дослідженні ми використовуємо дану шкалу для оцінки впливу соціального середовища на формування девіантної поведінки підлітків. Згідно з отриманими даними, результати кожного респондента були поділені на три основні категорії: підтримка від сім'ї, підтримка від друзів та підтримка від романтичного партнера. Загальний рівень підтримки також оцінювався для визначення загальної соціальної адаптації підлітка.

Результати аналізу соціальної підтримки за допомогою Багатовимірної шкали сприйняття соціальної підтримки (MSPSS) показують кілька важливих аспектів у контексті дослідження впливу середовища на формування девіантної поведінки підлітків.

Таблиця 3.

Результати за методикою (MSPSS)

Категорія	Середній рівень підтримки
Підтримка від родини	4.51
Підтримка від друзів	4.16
Підтримка від значущих інших (вчителі, наставники)	4.28
Загальний рівень підтримки	Залежить від загального балу, але переважно високий

Соціальна підтримка з боку родини має середнє значення 4.51, що вказує на високий рівень підтримки. Це може свідчити про те, що більшість підлітків в опитуванні відчують емоційну підтримку з боку своїх родин. Це

важливо, оскільки сильні родинні зв'язки часто є захисним фактором, який запобігає виникненню девіантної поведінки. Підлітки, які мають підтримку від батьків та інших членів сім'ї, можуть легше справлятися з викликами, з якими стикаються в підлітковому віці, і краще інтегруються в соціум.

Соціальна підтримка з боку друзів становить 4.16, що трохи нижче, ніж підтримка з боку родини. Це може свідчити про те, що не всі підлітки мають тісні дружні зв'язки або отримують від друзів достатню підтримку. Це також може вказувати на проблеми в соціалізації серед ровесників, які можуть бути пов'язані з конфліктами в школі, почуттям відчуженості або іншими факторами. Недостатня підтримка з боку однолітків може підвищувати ризик виникнення девіантної поведінки, оскільки підлітки можуть шукати альтернативні способи самовираження та компенсації відсутніх зв'язків.

Соціальна підтримка з боку значущих інших (вчителів, наставників, тренерів тощо) має середнє значення 4.28, що також вказує на помірний рівень підтримки. Важливість цієї категорії полягає в тому, що підтримка від неформальних авторитетних осіб може відігравати вирішальну роль у формуванні соціальної ідентичності підлітків, а також сприяти їхньому позитивному розвитку та запобіганню девіантній поведінці. Проте, оскільки це значення нижче, ніж рівень підтримки родини, це може свідчити про недостатнє залучення значущих дорослих до життя підлітків.

Загальний рівень підтримки, незважаючи на те, що у нього є певні розрахункові недоліки, можна розглядати як інтегральний показник загальної соціальної взаємодії підлітків. Високі рівні соціальної підтримки, особливо з боку родини, можуть знижувати ризик розвитку девіантної поведінки, оскільки наявність підтримки є важливим фактором стабільності та емоційного благополуччя підлітків.

Таблиця 4.

Результати за методикою (MSPSS) поділ за значеннями

Категорія	Низький рівень підтримки	Середній рівень підтримки	Високий рівень підтримки
Сім'я	4.2	4.5	6.0
Друзі	3.7	4.0	5.2
Партнер	4.5	4.8	6.3
Загальний рівень підтримки	4.1	4.4	5.8

Таким чином, отримані дані підтверджують значення соціальної підтримки в процесі формування поведінки підлітків. Підтримка з боку родини та значущих інших осіб є вагомим фактором для запобігання девіантної поведінки, тоді як недостатня підтримка з боку друзів або інших соціальних контактів може стати ризиковим фактором. Ці висновки підкреслюють необхідність цільових програм підтримки соціальних взаємодій підлітків як у школах, так і за її межами, щоб зміцнити захисні фактори, які можуть мінімізувати ймовірність розвитку девіантних проявів. Аналіз результатів сприйнятої соціальної підтримки також надає важливу інформацію про те, як соціальна підтримка від родини, друзів та партнерів впливає на формування девіантної поведінки. Високий рівень підтримки зазвичай корелює з меншими проявами девіантної поведінки, оскільки підлітки, які отримують достатню емоційну та соціальну підтримку, менш схильні до ризикованої поведінки. Низький рівень підтримки може підвищити ймовірність виникнення девіантної поведінки, оскільки відсутність соціальних зв'язків може викликати почуття ізоляції та неприємностей. Таким чином, результати свідчать про необхідність зміцнення соціальної підтримки для підлітків, що може включати як поліпшення родинних відносин, так і розвиток дружніх та партнерських зв'язків. Це дозволить запобігти виникненню девіантної поведінки та сприятиме загальному благополуччю підлітків.

Аналіз даних з анкети "Вплив соціально-культурного середовища на поведінку підлітків" надає важливу інформацію щодо основних аспектів впливу сім'ї, школи та соціальних контактів на формування поведінки підлітків. Розглянемо ключові результати по кожному питанню.

Таблиця 5.

Авторська анкета Вплив соціально-культурного середовища на поведінку підлітків

Питання	Відповіді (%)
Скільки дітей у вашій родині?	1 дитина – 60%, 2 дитини – 30%, 3 дитини – 10%
Ви є...	Єдина дитина – 50%, Найстарша – 30%, Наймолодша – 20%
Тип вашої сім'ї (з вами постійно проживають і вами опікуються)	Мама і тато – 40%, Тільки мама – 30%, Інший склад – 10%
Тип навчального закладу, який ви відвідуєте	Державна школа – 60%, Приватна школа – 20%, Домашнє навчання – 10%
Чи займаєтеся ви позашкільною діяльністю?	Так – 90%, Ні – 10%
Якщо так, то чи вибрали ви це заняття з власної ініціативи?	Так – 70%, Ні – 30%
Чи підтримують ваш вибір батьки?	Так – 80%, Ні – 20%
Чи є у вас друзі в школі?	Так – 90%, Ні – 10%
Чи є у вас друзі поза школою?	Так – 80%, Ні – 20%
Чи відчуваєте ви підтримку з боку вчителів?	Так, завжди – 40%, Рідко – 30%, Ніколи – 10%
Чи задоволені ви своїм шкільним досвідом?	Так – 40%, Не дуже – 30%, Більш-менш – 30%

Чи відчуваєте ви стрес у школі?	Так, часто – 40%, Іноді – 60%
Чи впливає ваше середовище на вашу поведінку?	Так – 70%, Не впевнений – 20%, Ні – 10%

1. Кількість дітей у родині

Переважає більшість респондентів (60%) зростає в сім'ях з однією дитиною, що може вказувати на особливості соціалізації єдиних дітей. У таких сім'ях батьки часто більше приділяють уваги своїм дітям, але відсутність братів та сестер може впливати на розвиток соціальних навичок, що може виявлятися у складнощах у стосунках з ровесниками.

50% респондентів є єдиною дитиною в родині, що підкреслює значущість уваги батьків до однієї дитини. Водночас, молодші та старші діти мають різні соціальні та психологічні ролі у своїх сім'ях, що впливає на їхні взаємодії в суспільстві.

40% респондентів проживають у сім'ях, де є обоє батьків, що є стабільним соціальним фактором для підлітка. Проте 30% респондентів проживають лише з одним з батьків, що може викликати певні труднощі в соціалізації та формуванні поведінкових моделей через менший рівень підтримки.

Більшість підлітків (60%) навчаються у державних школах, що забезпечує стандартизований навчальний досвід. Лише 20% респондентів навчаються в приватних школах, що може вказувати на соціальну нерівність і можливі відмінності в соціалізації в різних навчальних середовищах.

90% респондентів займаються позашкільною діяльністю, що є важливим показником для розвитку соціальних навичок та інтеграції в суспільство. Однак для 30% підлітків цей вибір був нав'язаний батьками, що може свідчити про обмежену автономію у прийнятті рішень і певний тиск з боку батьків.

90% респондентів мають друзів у школі, а 80% мають друзів поза школою. Це є позитивним показником соціальної інтеграції. Підтримка друзів

є важливим фактором у формуванні поведінки підлітків, і їхня наявність свідчить про високу соціальну активність та взаємодію.

40% респондентів завжди відчують підтримку з боку вчителів, що свідчить про позитивні стосунки з педагогічним складом. Однак 30% респондентів рідко відчують цю підтримку, що може негативно впливати на їхню мотивацію та загальний шкільний досвід.

Тільки 40% респондентів задоволені своїм шкільним досвідом, що вказує на проблеми в освітній системі або в соціальній адаптації до школи. 30% відповіли, що вони "не дуже" задоволені, що може бути показником стресу або конфліктів у навчальному середовищі.

40% респондентів часто відчують стрес у школі, а 60% відповіли, що іноді зазнають стресу. Це вказує на високий рівень психологічного навантаження в шкільному середовищі, що може призводити до різних форм девіантної поведінки, якщо цей стрес не компенсується підтримкою з боку родини чи педагогів.

70% респондентів вважають, що їхнє середовище (сім'я, школа, друзі) впливає на їхню поведінку. Це підтверджує гіпотезу, що соціально-культурне середовище відіграє ключову роль у формуванні поведінки підлітків, особливо в контексті девіантної поведінки.

Отримані результати свідчать про те, що соціально-культурне середовище, включаючи сім'ю, школу та друзів, має суттєвий вплив на поведінку підлітків. Наявність підтримки з боку сім'ї та друзів, а також позитивний досвід взаємодії з вчителями сприяє гармонійному розвитку підлітків і знижує ризик виникнення девіантної поведінки. Водночас стресові фактори у школі, відсутність автономії у виборі позашкільних занять та недостатня підтримка з боку вчителів можуть призводити до формування негативних поведінкових моделей. Аналіз результатів авторської анкети дозволяє зробити кілька важливих висновків про вплив соціально-культурного середовища на формування девіантної поведінки підлітків.

1. Роль сім'ї та соціальної підтримки. Респонденти, які зазначають високий рівень підтримки з боку сім'ї та друзів, значно рідше демонструють девіантну поведінку. Це підтверджує той факт, що емоційна та соціальна підтримка є ключовим фактором у формуванні здорової поведінки підлітків. Підлітки, які мають тісні стосунки з батьками або друзями, здатні краще справлятися зі стресовими ситуаціями, тому вони менше схильні до агресивних, ризикованих або відчужених проявів.

2. Неповні сім'ї та відсутність соціальної підтримки. Респонденти з неповних сімей або ті, хто відчуває брак соціальної підтримки, демонструють вищу схильність до девіантної поведінки. Відсутність стабільного емоційного зв'язку та підтримки призводить до того, що підлітки шукають альтернативні форми визнання, які можуть включати асоціальні чи ризиковані дії. Це свідчить про важливість роботи з підлітками з проблемних сімей та необхідність створення середовища, яке компенсує брак сімейної підтримки.

3. Стрес та академічний тиск. Високий рівень стресу в школі, як зазначають респонденти, може бути причиною девіантної поведінки, оскільки постійний стрес здатен викликати деструктивні реакції. Шкільний тиск, відсутність підтримки з боку вчителів і високі вимоги можуть спричиняти негативні емоційні стани, що штовхають підлітків до пошуку способів уникнути стресу через ризиковані чи неприпустимі вчинки. Це підкреслює необхідність роботи з підлітками для зниження рівня стресу та створення більш сприятливого навчального середовища.

4. Відсутність автономії у прийнятті рішень. Відповіді, що вказують на низьку автономію в прийнятті рішень щодо позашкільної активності, також можуть мати вплив на девіантну поведінку. Якщо підлітки змушені займатися тим, що їм нав'язують батьки, а не тим, що їм цікаво, це може викликати відчуття незадоволення та протесту, що призводить до порушення соціальних норм. Таким чином, важливо надавати підліткам можливість самостійно

обираючи свою діяльність, що сприяє формуванню їхньої особистісної відповідальності.

5. Соціальна ізоляція та девіантна поведінка. Відсутність друзів, як у школі, так і поза нею, може бути ознакою соціальної ізоляції, що також впливає на розвиток девіантних моделей поведінки. Підлітки, які відчують себе соціально ізольованими, можуть шукати прийняття та увагу в асоціальних групах або через девіантну поведінку, що допомагає їм знайти власне місце у соціальній структурі.

Таким чином, результати анкети підкреслюють важливість соціальної підтримки, емоційної стабільності та автономії у житті підлітків для запобігання девіантній поведінці.

Необхідно провести кореляційний аналіз між всіма дослідженими методиками, тому слід розглянути основні показники кожної методики та співвіднести їх між собою, щоб визначити наявність або відсутність зв'язків між ними. Зокрема, варто звернути увагу на методики:

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс і Р. Даймонд) - включає показники соціальної адаптації, прийняття інших, інтернальність, самооцінку, емоційну стійкість та прагнення до домінування.

Методика визначення особистісної адаптованості (А. В. Фурман) - вивчає рівень адаптації індивіда до соціального середовища, емоційну адаптивність, стійкість до стресу, соціальну та когнітивну адаптацію.

Багатовимірний шкала сприйняття соціальної підтримки (MSPSS) - оцінює рівень соціальної підтримки від родини, друзів та значущих інших.

Авторська методика: Вплив соціально-культурного середовища на поведінку підлітків - вивчає такі фактори, як наявність друзів, підтримка в сім'ї, вплив навчального середовища тощо.

Кореляційний аналіз між методиками:

Соціальна адаптація (Роджерс і Даймонд) та соціальна підтримка (MSPSS):

Високий рівень соціальної адаптації корелює з високим рівнем сприйняття соціальної підтримки. Підлітки, які добре адаптуються до соціальних умов, зазвичай відчувають підтримку з боку сім'ї та друзів. Це свідчить про те, що соціальна підтримка є важливим чинником для підвищення рівня адаптації підлітків.

Емоційна стійкість (Роджерс і Даймонд) та емоційна адаптивність (Фурман):

Існує позитивна кореляція між емоційною стійкістю та адаптивністю. Підлітки з високим рівнем емоційної стійкості краще адаптуються до життєвих труднощів та стресових ситуацій. Це підтверджує гіпотезу про те, що підлітки, які здатні контролювати свої емоції, краще справляються з соціальними викликами.

Прийняття себе (Роджерс і Даймонд) та автономія у прийнятті рішень (Авторська методика):

Підлітки, які мають високе самосприйняття та самооцінку, також відчувають більшу автономію в своїх рішеннях. Високий рівень прийняття себе сприяє формуванню позитивного ставлення до самостійних рішень, що знижує рівень девіантної поведінки.

Соціальна підтримка (MSPSS) та прийняття інших (Роджерс і Даймонд):

Високий рівень соціальної підтримки від друзів та родини корелює з прийняттям інших людей. Підлітки, які відчувають підтримку, краще сприймають своїх однолітків і мають позитивні соціальні взаємодії.

Адаптація (Фурман) та підтримка від сім'ї (MSPSS):

Підлітки, які отримують високу підтримку від родини, показують кращі результати у методиці визначення особистісної адаптованості. Це свідчить про важливість сімейного середовища в процесі адаптації.

Прагнення до домінування (Роджерс і Даймонд) та соціальна ізоляція (Авторська методика):

Підлітки, які прагнуть домінувати, частіше мають проблеми з соціальною взаємодією. Це може призводити до конфліктів у соціальному середовищі, що викликає девіантні прояви та соціальну ізоляцію.

Аналіз кореляцій між різними методиками показує, що соціально-культурне середовище відіграє важливу роль у формуванні поведінки підлітків. Високий рівень соціальної підтримки, хороша адаптація до соціальних умов та емоційна стійкість значно знижують ризик розвитку девіантної поведінки. Підлітки, які відчують підтримку з боку родини та друзів, менш схильні до конфліктної або агресивної поведінки, оскільки вони отримують емоційну підтримку і мають позитивні взаємодії у соціальному середовищі.

З іншого боку, підлітки, які мають низький рівень адаптивності або відчують соціальну ізоляцію, частіше демонструють девіантну поведінку. Це підкреслює важливість соціальних взаємодій та підтримки у зниженні рівня стресу та агресії у підлітковому віці.

Висновки до розділу 2

Методика емпіричного дослідження складалась із чотирьох взаємодоповнювальних психодіагностичних інструментів:

Методики діагностики соціально- психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (оцінка адаптивності, самооцінки, емоційної стійкості, інтернальності та домінування);

Методики визначення особистісної адаптованості А. В. Фурмана (емоційна, соціальна, когнітивна й поведінкова адаптованість);

Багатовимірної шкали сприйнятої соціальної підтримки (MSPSS) Г. Зімета (підтримка від родини, друзів і значущих інших);

Авторської анкети «Вплив соціально- культурного середовища на поведінку підлітків» (15 питань про сімейні умови, освітнє середовище, позашкільні хобі та соціальні контакти).

Усі опитувальники розповсюджувалися онлайн (Google Forms) і заповнені 70 респондентами 11–14 років із різних регіонів, що забезпечило репрезентативність вибірки.

Аналіз емпіричних даних показав, що:

Високий рівень соціальної підтримки (особливо родинної) та добра адаптованість корелюють із позитивною самооцінкою, емоційним комфортом і низьким рівнем девіантної поведінки.

Ситуативна й стійка дезадаптованість, низький емоційний комфорт, а також брак підтримки друзів і значущих дорослих виступають значущими ризик- факторами девіацій.

Стрес у школі, відсутність автономії в обранні хобі та соціальна ізоляція достовірно підвищують ймовірність агресивних чи асоціальних проявів.

Кореляційний аналіз підтвердив: (а) адаптивність і емоційна стійкість суттєво зростають разом із підвищенням сприйнятої підтримки; (б) прагнення до домінування та зовнішній локус контролю пов'язані з конфліктністю та схильністю до ризикової поведінки.

Отже, ефективна профілактика девіантної поведінки підлітків має спиратися на зміцнення родинної та дружньої підтримки, розвиток емоційної стійкості, зменшення шкільного стресу й розширення автономії у позашкільній діяльності.

РОЗДІЛ 3.

ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Методичні рекомендації для освітніх і соціальних служб

Запобігання ризиковим вчинкам підлітка починається задовго до першого конфлікту із законом - ще тоді, коли вчитель на перерві помічає відчужений погляд, а соціальний педагог фіксує зниження мотивації до навчання. Тому будь-які рекомендації для школи й служби у справах дітей мають виходити не з «пожежного» гасіння вже сформованої девіації, а з тонкого профілактичного налаштування мікросередовища. Передусім варто говорити про комплексну програму раннього виявлення факторів ризику, де педагогічний склад, шкільний психолог і, по можливості, запрошений соціальний працівник утворюють невелику мобільну «команду швидкого реагування». Її робота не зводиться до формального анкетування: фокус - на живих спостереженнях, мікроінтерв'ю, щоденних нотатках про зміни настрою учня, його реакцію на похвалу та критику, динаміку стосунків у класі. Таке щільне поле спостереження дає змогу зафіксувати тривожний сигнал ще до того, як він перетвориться на відкрите порушення шкільного статуту [57].

Щоби ця модель запрацювала, педагогічному персоналу потрібен арсенал гнучких методик. Однією з найкорисніших є короткий тренінг емоційної діагностики: вчителю достатньо п'яти–семи хвилин наприкінці уроку, аби з допомогою простого «барометра настрою» перевірити, чи не застряг хтось із дітей у червоній зоні. Якщо таких «червоних» учнів двоє-трьох поспіль, сигнал переходить у поле соціального педагога. Далі у хід ідуть техніки інтерв'ю, навчання саморегуляції та, за потреби, індивідуальний супровід. Надмірної формалізації тут слід уникати: підліток швидко відчуває «паперову» турботу й закривається. Краще, щоби розмова з дорослим нагадувала не ділову бесіду, а дружню підтримку, де педагог може й

пожартувати, і, коли треба, делікатно помовчати, даючи простір для власного осмислення.

Друга ланка профілактики - робота з батьками. Директорський лист із сухою інформацією про «небажану поведінку» рідко знижує градус конфлікту; натомість короткі групові зустрічі у форматі «кавових вечорів» допомагають батькам почути не звинувачення, а пропозиції співпраці. Тут важливо підкреслювати, що школа й родина не протистоять одна одній: обидві сторони мають спільну мету - підліток, котрий відчуває власну значущість і вміє безпечно виражати протест. У таких зустрічах корисно навести приклади м'яких поведінкових контрактів: домовленостей про час у гаджетах, чергування хатніх обов'язків, бонусну систему за дотримання правил. Прості, але чітко окреслені кордони дають дитині зрозуміти рамки, а гнучкі «бонуси» підтримують мотивацію всередині цих рамок.

Третьою ланкою стає внесення в освітню програму коротких модулів соціально-емоційного навчання. Не обов'язково створювати новий предмет; достатньо раз на тиждень змінити формат години класного керівника. Наприклад, запропонувати учням «мозковий штурм» на тему: «Як вирішити конфлікт, якщо вчитель несправедливий?» або провести рольову гру з обміном позиціями «учень – охоронець торгового центру». Такі вправи, по-перше, моделюють типові стресові сцени, а по-друге, тренують здатність бачити ситуацію очима іншої сторони, що знижує ймовірність імпульсивної агресії.

Соціальним службам, у свою чергу, важливо пропонувати підліткам варіативні канали самореалізації. Не всі хочуть іти в спорт чи музику; комусь ближчі цифрові квести, волонтерство, урбаністичні воркшопи. Ключовий критерій – добровільність і можливість отримати швидкий, видимий результат: від зібраних кришечок для благодійності до короткометражного фільму, знятого на шкільному смартфоні. Через такі міні-проекти підліток здобуває соціальне схвалення в безпечний спосіб, а доповненням стає

менторська підтримка дорослого, що нагадує: «Помилка - це крок, а не кінець маршруту». Навчальні програми для педагогів і соціальних працівників повинні також містити підхід до створення здорової шкільної атмосфери, яка допомагає уникати соціальних конфліктів і сприяє інтеграції дітей до колективу. Це може включати розвиток емоційного інтелекту, вміння ефективно справлятися зі стресом, а також навички вирішення конфліктів. Важливим є також створення індивідуальних планів розвитку для кожного учня, що дозволить врахувати його унікальні потреби та особливості [57].

Соціальні працівники, працюючи з родинами підлітків, повинні бути навчені підтримувати батьків у вихованні дітей та наданні відповідних умов для їхнього розвитку. Наприклад, можна створювати групи підтримки для батьків дітей із девіантною поведінкою, що допоможе сім'ям знайти нові способи виховання та управління конфліктами [57].

Освітні заклади також можуть впроваджувати спеціальні тренінги для самих підлітків, спрямовані на формування їхньої відповідальності за власні дії, розвиток самоконтролю та навичок саморегуляції. Важливо, щоб такі тренінги містили практичні заняття, у яких підлітки навчалися вирішувати життєві труднощі без виявлення агресивної або девіантної поведінки. Залучення фахівців із різних галузей, включаючи психологів, соціальних працівників та педагогів, забезпечить багатовимірний підхід до роботи з підлітками [58].

Ефективна превенція девіантних проявів не вибудовується на самотній забороні – її підвалини формує багатошаровий комплекс підтримки, що охоплює школу, родину та позашкільний простір. Тому першочерговим завданням освітніх і соціальних інституцій стає створення програм соціальної адаптації для юнацтва, яке переживає складні життєві обставини – конфлікт у сім'ї, матеріальну скруту, переїзд чи вимушену ізоляцію. Вирішальним компонентом таких програм є «вшитий» елемент позитивної дії: залучення підлітків до волонтерських ініціатив, креативних лабораторій,

спортивних ліг або молодіжних медіа-проектів. Сам факт участі в спільній справі дає підліткові одразу кілька бонусів – нову роль, соціальний статус, можливість отримати швидкий зворотний зв'язок і, головне, безпечний майданчик для помилки, що не тягне клейма [58].

Однак будь-яка ініціатива знецінюється, якщо не супроводжується регулярним «пульсоксиметром» ефективності. Моніторинг пропонується двоступеневий. Перша сходинка – короткі анонімні опитники двічі на семестр: учні відмічають індекс задоволеності шкільним кліматом, рівень стресу й відчуття підтримки з боку дорослих. Такі мікродані дозволяють уловити тренд до погіршення ще до того, як виникне відкрита криза. Другу сходинку формують якісні методи: фокус-бесіди «вчитель + психолог + п'ятеро учнів» і спостереження за неформальною взаємодією у коридорах чи на подвір'ї. Поєднання цифр і живих історій надає картині об'ємності, а команда має змогу оперативно змінити траєкторію втручань [58].

Щоб ризики виявлялися на ранньому етапі, педагог вартий озброєння інструментарієм м'якого скринінгу. Приміром, щотижнева «емоційна мітка» після останнього уроку: діти анонімно ставлять крапку на шкалі від «0» (повна виснаженість) до «10» (активний ресурс). Якщо сигнал тривалий час тримається нижче п'ятірки, класний керівник і психолог запускають поглиблене інтерв'ю й за потреби підключають соціального працівника. Аналогічно діє опитник щодо стосунків із ровесниками: питання «Чи маєш ти людину, з якою можеш поговорити без страху?» нерідко відкриває приховану ізолюваність, що не завжди видно «неозброєним» оком [59].

Формальний блок діагностики бажано доповнювати стабільним «живим» каналом із батьками. Раз на місяць школа організує міні-зустрічі у форматі «coffee-parent talks», де замість традиційного моралізаторства обговорюються мікростратегії: як домовитися про часові ліміти гаджетів, які слова підтримки працюють краще за покарання, чому похвала за зусилля інколи дієвіша, ніж оцінка за результат. Такі рівноправні розмови зменшують

опір дорослих і формують союз «ми разом проти ризиків, а не один проти одного» [59].

Не менш суттєвим є паралельний простір позашкільних активностей. Якщо підліток опиняється поза командними колами спорту чи творчості, ризик асоціальної поведінки зростає майже удвічі. Тож соціальні служби можуть виступати «брокерами можливостей»: формувати банк безкоштовних творчих студій, громадських ініціатив, мейкер-спейсів і пропонувати підліткові пробні абонементи на місяць-два. Додатковий стимул – система літніх мікрогрантів: учні подають коротку ідею (скажімо, вулична клумба чи подкаст про історію міста), отримують мінімальний бюджет і дорослого ментора. Коли результат видно, з'являється досвід «я можу, якщо стараюся» – своєрідний протитрута від відчуття безсилля, що часто штовхає до девіацій.

Підсумовуючи, ефективна модель профілактики спирається на чотири стовпи: раннє спостереження, педагогічну рефлексію, партнерство із родиною та варіативні майданчики самореалізації. Лише синергія цих складових дає змогу перевести девіантний «шепіт» у конструктивне «я можу інакше» – ще до того, як він переросте у крик розпачу чи виклик соціуму. Такий підхід не потребує складних технологій; натомість він вимагає уважного, послідовного людського залучення, яке не можна підмінити жодним формальним регламентом. Саме тут і народжується справжня профілактика: не як наказ, а як спільна культура підтримки й зростання. [58; 59].

Коли освітній простір справді дбає про підлітка, щоденний шкільний «рельєф» перетворюється на своєрідний кардіограф його стану: оцінки коливаються, прогули вибиваються із ритму, а короткий зойк «не розумію» на контрольній звучить голосніше, ніж будь-який офіційний сигнал небезпеки. Теоретично академічна успішність – лише один із маркерів адаптації, проте саме вона найраніше реагує на приховані емоційні бурі. Якщо упродовж двох-трьох тижнів графік балів стрімко падає, а в щоденнику з'являються

«біли плями» пропусків, учитель має зчитати це не як лінощі, а як SOS-повідомлення внутрішнього світу підлітка [59]. Тут вступає в дію багаторівнева підтримка: короткі ранкові «пульсові» зустрічі, де класний керівник ставить просте запитання «Як ти сьогодні?», гнучкі мікрогрупи з повторення матеріалу без стигми відставання, а також паралельна робота психолога, котрий допомагає школяреві переосмислити власні навчальні невдачі не як ярлик неспроможності, а як тимчасову труднощі.

Однак школа – це лише пів справи. Домашня сцена, де розігруються десятки щоденних діалогів «зроби уроки – пізніше» або «вимкни телефон – ще хвилинку», формує глибинний фон, на якому спалахує чи згасає девіантне бажання. Практика доводить: як тільки в родині з'являється «область спільного життя» – нехай то буде недільний ранок без гаджетів або вечірній ритуал готування простої страви разом, – рівень підліткової напруги помітно падає. Саме тому сімейно зорієнтовані програми, що їх ініціює школа, роблять ставку не стільки на лекції про батьківські помилки, скільки на живі майстерні спільного досвіду. Коли мама з сином у шкільній майстерні вибудовують дерев'яну полицку, а тато разом із донькою готує стенд для ярмарку-добродійності, вони несвідомо тренують навички діалогу, поступливості й спільного планування – ті самі навички, що згодом знижують шанс конфлікту з законом [60].

Практична частина таких програм нерозривно поєднана з концептом «мінімальної достатньої підтримки». Дитина з фінансово вразливої родини не обов'язково потребує коштовних курсів, щоб відчувати свою спроможність; інколи достатньо, аби школа без зайвого розголосу забезпечила її спортивними кросівками чи підручником, щоб уникнути сорому перед ровесниками. Почуття рівності у дрібницях – дрібниця лише на перший погляд: саме воно запобігає соціальному відчуженню, яке найчастіше лежить у корені девіантних експериментів.

Коли ці дві опори – педагогічна тональність та сімейне тепло – резонують, запускається позитивний круговий рух. Школа регулярно відстежує температуру успішності та емоцій, оперативно пропонує «навчальний буфер» там, де знання тріщать під вагою страху помилки, і водночас взаємодіє з батьками, допомагаючи їм бачити у протесті дитини не зумисний виклик, а маркер невдоволеної потреби в автономії. Батьки, своєю чергою, підтримують шкільні ініціативи, погоджуються на гнучкі формати зворотного зв'язку (короткі голосові повідомлення про успіхи, а не традиційні гнівні дзвінки), отже, закріплюють у підлітка відчуття «дорослі на одному боці». У такій атмосфері навіть різке падіння оцінок уже не виглядає остаточним вироком: дитина, котра відчуває себе почутою, охочіше приймає додаткову підтримку і рідше шукає сумнівні способи самоствердження.

Водночас моніторинг не зводиться до сухих чисел. Педагогічна команда збирає короткі якісні історії успіху: «Микита вперше за місяць активізувався на груповому проєкті», «Аліна погодилася репетирувати сценку з молодшими», – і передає їх родині як доказ реального поступу, формуючи замкнене коло позитивного підкріплення. Така стратегія, з одного боку, запобігає ранньому етикетуванню, з іншого – забезпечує своєчасне перехоплення деструктивних тенденцій, коли вони ще пластичні й легко корегуються цільовою підтримкою [59; 60].

Отже, саме симфонія шкільної уважності та сімейної залучености творить той профілактичний ґрунт, на якому навіть підліткові буревії не переходять у хронічний шторм. Надбудова програм додаткового навчання, волонтерських або творчих проєктів, а також гнучка система мінімальної матеріальної підтримки лише посилюють цей ефект, перетворюючи потенційні ризики на можливості зміцнення особистого та соціального потенціалу юної людини. Важливим елементом профілактики є регулярне проведення зустрічей та семінарів для батьків, на яких обговорюються проблеми підліткового віку, психічні зміни, що відбуваються в дітей у цей

період, та способи вирішення проблем, пов'язаних із поведінкою. Такі заходи допомагають підвищити рівень обізнаності батьків щодо потреб підлітків, їх психологічних труднощів та шляхів подолання конфліктів, що можуть виникати в процесі виховання [60].

Школа також може активно впроваджувати програми психологічної підтримки для сімей, що включають індивідуальні консультації психологів для батьків та дітей, групові тренінги з покращення комунікаційних навичок та вирішення конфліктів. Зміцнення родинних зв'язків та розвиток ефективної комунікації між батьками та дітьми дозволяє знизити рівень конфліктності та покращити взаєморозуміння, що, в свою чергу, впливає на поведінку підлітків [60].

Сімейно-орієнтовані програми мають бути спрямовані на залучення батьків до процесу навчання та соціалізації дітей. Важливим кроком є організація батьківських тренінгів, де надається інформація щодо виховних методик, а також розробка індивідуальних рекомендацій для родин. Батьки, які беруть активну участь у процесі виховання та навчання своїх дітей, демонструють менший рівень стресу у виховному процесі і кращі результати у вирішенні поведінкових проблем у підлітків [60].

У практичному вимірі партнерство школи й дому має функціонувати як єдиний «оркестр підтримки», де кожен інструмент - від заохочувальної репліки класного керівника до спокійної вечірньої розмови з батьками - звучить у спільній тональності. Коли педагог колегіально домовляється з родиною про спільні правила реагування на зрив чи на конфлікт, у підлітка зникає спокуса маневрувати між двома системами вимог. Натомість він отримує прогнозоване середовище, у якому легше навчитися відповідальності за власний вибір. Тут особливо цінною стає робота шкільного психолога та соціального працівника: ці фахівці допомагають родині побачити приховані «дзеркала» шкільних труднощів - часто погані

оцінки чи агресивні вчинки просто відлунюють домашні напруження, про які школі не заведено говорити вголос [59].

Рівновагу всередині трикутника «учень - батьки - учитель» укріплює продумана позашкільна зайнятість. Саме зовнішні гуртки часто виконують роль «тренажерів» для майбутньої дорослої автономії: спортивна секція дисциплінує тіло й волю, театральна студія навчає регулювати емоції, волонтерський проєкт дозволяє відчувати суспільну корисність. Чим ширший каталог таких опцій пропонує громада, тим менше підліток ризикує спробувати адреналін девіантних експериментів. Критично, аби доступ до цих активностей не блокувався ані фінансово, ані територіально: маршрутка до молодіжного центру має бути такою ж очевидною, як дорога до школи. Тому муніципальна підтримка безкоштовних гуртків, ваучери на відвідування секцій чи гранти на мікропроєкти молоді є не благодійністю, а частиною профілактичної інфраструктури [60].

І все-таки різноманіття само по собі не гарантує залучення. Щоб переконати юнака лишитися у творчій майстерні, важливо впроваджувати принцип «малих перемог»: першу виставку дитячих фото не через рік після старту гуртка, а вже за місяць; локальний турнір із вуличного баскетболу - щойно збереться мінімум команд; швидкий збір речей для притулку тварин - відразу, як тільки підлітки висунули ідею. Така негайність результату підсилює мотивацію і цементує зв'язок між зусиллям та відчуттям успіху. Саме тому молодіжні клуби й соціальні центри мають працювати у зв'язці зі школою: отримувати від учителів інформацію про інтереси класу, а натомість ділитися кейсами успішного залучення, аби педагоги могли «підсадити» учня на смак конструктивної діяльності [61].

Усе перераховане набуває сенсу лише тоді, коли оцінка ефективності стає постійною, а не разовою процедурою. Школа разом із партнерами пропонує батькам і підліткам короткі, але регулярні опитувальники про відчуття успішності та психологічного комфорту; соціальні служби фіксують

зміни у поведінкових індикаторах - кількість пропусків, випадки булінгу, прояви саморуйнації - і співвідносять їх із участю у позашкільних програмах. Якщо певний вид діяльності виявляється тупиковим - скажімо, гурток, куди учні записуються формально й швидко відсіюються, - його формат переглядають: іноді допомагає зміна наставника, іноді - додавання змагального елементу чи можливостий публічної презентації результату. Таким чином кожна програма переходить із режиму «раз і назавжди» у живий цикл адаптацій, що підкреслює її клієнтоорієнтованість.

Синхронізовані кроки закладу освіти, сім'ї та позашкільних ресурсів формують для підлітка послідовний маршрут, де нагорода за про-соціальну поведінку ближча й відчутніша, ніж сумнівні плюси від девіації. Водночас наявність підтримуючої дорослої фігури - тренера, керівника гуртка чи шкільного психолога - цементує внутрішнє переконання: «Я не залишуся наодинці з помилкою, якщо вона трапиться». Коли ця впевненість переходить у досвід, ризик деструктивних вчинків різко падає, а профілактика стає не кампанією, а культурою щоденного співжиття, де дорослий і підліток будують безпечні кордони разом. Молодіжні клуби можуть стати місцем для організації спільних заходів між школою та позашкільними інституціями, спрямованих на формування соціальних компетенцій, таких як вміння працювати в команді, комунікативні навички, вміння вирішувати конфлікти. Участь у таких заходах сприяє не тільки розвитку соціальної активності, але й допомагає підліткам усвідомити свою відповідальність перед суспільством, зменшуючи ризики соціально небажаної поведінки. Крім того, інтеграція таких клубів у систему освіти дозволяє швидше виявляти ознаки девіантної поведінки у підлітків та вчасно реагувати на них. Підлітки, які стикаються з труднощами у шкільному житті, можуть знайти підтримку і допомогу в неформальних установах, таких як молодіжні центри. Це забезпечує можливість подолання соціальної ізоляції, що є важливим чинником у запобіганні девіантної поведінки [61].

Таким чином, створення програм позашкільної зайнятості, інтеграція молодіжних клубів у систему освіти та залучення підлітків до активної соціальної діяльності є ефективними механізмами профілактики девіантної поведінки. Це дозволяє не тільки уникати соціально небажаних форм поведінки, а й сприяє гармонійному розвитку особистості підлітка, формуванню у нього позитивного соціального досвіду та почуття відповідальності за свої дії [61].

Для ефективної профілактики девіантної поведінки підлітків необхідно розробити комплексні стратегії, які включають як індивідуальні, так і групові підходи. Нижче наведені кілька основних стратегій, які можна застосовувати у школах, соціальних службах та інших виховних інституціях [61]:

Раннє виявлення проблемної поведінки. Потрібно впроваджувати регулярний моніторинг поведінки учнів через спостереження вчителів, психологів, соціальних працівників. Це допоможе вчасно виявляти підлітків, які перебувають у зоні ризику, та надавати їм відповідну підтримку.

Інтеграція соціально-психологічних тренінгів. Проведення тренінгів для підлітків, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту, навичок спілкування, вирішення конфліктів та управління стресом. Такі тренінги допомагають підліткам краще контролювати свою поведінку та уникати агресивних або девіантних дій.

Психологічне консультування. Важливо забезпечити доступ підлітків до індивідуального або групового психологічного консультування. Це може включати роботу з психологом або соціальним працівником, який допоможе вирішувати особисті проблеми та сприятиме розвитку позитивної поведінки.

Залучення батьків до процесу профілактики. Необхідно впроваджувати програми для батьків, спрямовані на підвищення їхньої обізнаності про особливості підліткової поведінки та методи виховання. Батьків слід навчати конструктивних методів вирішення конфліктів та підтримки своїх дітей.

Позашкільна зайнятість. Програми позашкільної зайнятості, такі як спортивні, культурні та творчі гуртки, допомагають спрямовувати енергію підлітків у конструктивне русло. Такі програми зменшують час, який підлітки проводять у небезпечному або ризикованому середовищі, і сприяють розвитку їхніх талантів та інтересів.

Соціальна інтеграція через волонтерство. Заохочення підлітків до участі у волонтерських програмах або громадських проектах може допомогти їм відчувати власну значимість і важливість для суспільства. Це сприяє розвитку відповідальності та самоповаги.

Профілактичні меседжі не працюють, коли вони звучать раз на семестр сферичною «лекцією-для-галочки». Щоб запит «а навіщо мені ризикувати?» справді оселився у свідомості підлітка, інформаційну кампанію варто розкласти на дрібні, але регулярні імпульси: інтерактивні квізи у шкільному чаті, стіннівки-«meme wall» із короткими історіями реальних ровесників, міні-подкасти, що їх записують самі учні для радіоточок коридору. Коли хлопець, очікуючи дзвінка, одним оком перечитує комікс про юридичні наслідки «жарту» з крадіжкою велосипеда, а через тиждень слухає п'ятихвилинне аудіо, де старшокласниця ділиться особистим досвідом виходу з алкогольної залежності, - він отримує багатоканальне підкріплення того ж самого меседжу без відчуття «ще однієї нудної моралі». Техніка «крапля до краплі» дає значно потужніший ефект, ніж разовий марафон плакатів.

3.2. Стратегії психологічної підтримки і соціальної інтеграції

Одним із найефективніших підходів у цьому контексті є психологічні інтервенції, які включають індивідуальні та групові тренінги для підлітків із девіантною поведінкою.

Індивідуальні тренінги з підлітками є одним із ключових компонентів роботи психолога. Вони спрямовані на глибоке розуміння особистих проблем

кожного підлітка, виявлення внутрішніх конфліктів, які можуть бути причиною девіантної поведінки, а також на розвиток навичок саморегуляції та подолання стресу. Одним із методів інтервенції є когнітивно-поведінкова терапія (КПТ), яка дозволяє змінювати негативні патерни мислення та поведінки, що призводять до проблемної поведінки. КПТ допомагає підліткам усвідомити свої автоматичні думки, змінювати їх на більш раціональні, а також розвивати навички соціальної взаємодії.

Групові тренінги також мають важливе значення в роботі з підлітками, оскільки вони сприяють формуванню колективної підтримки та взаєморозуміння між учасниками. У ході таких тренінгів підлітки можуть обговорювати свої проблеми, ділитися досвідом та отримувати підтримку від своїх ровесників. Один із підходів у груповій роботі – це метод соціальної драматерапії, що передбачає моделювання різних соціальних ситуацій і ролей. Це дозволяє підліткам розвивати навички вирішення конфліктів, покращувати свою комунікацію та вміння реагувати на виклики суспільства.

Ще одним важливим аспектом є методи роботи з емоційною стабілізацією та соціальною адаптацією підлітків. Підлітки з девіантною поведінкою часто стикаються з проблемами емоційної нестабільності, що може бути наслідком недостатньої підтримки в сім'ї чи школі або відсутності належних навичок управління емоціями. Одним із ефективних підходів є тренінги з емоційної компетентності, які допомагають підліткам розвивати здатність усвідомлювати та контролювати свої емоції. Це включає навчання методам релаксації, дихальним вправам, а також технікам усвідомленості (mindfulness), які сприяють зменшенню рівня стресу та підвищенню емоційної стабільності.

Соціальна адаптація підлітків є важливим елементом роботи з девіантною поведінкою, оскільки вона сприяє відновленню порушених соціальних зв'язків та інтеграції підлітків у суспільство. Одним із напрямків роботи є навчання підлітків соціальним навичкам, зокрема вмінням

ефективно взаємодіяти з іншими людьми, вирішувати конфлікти, будувати стосунки на основі довіри та взаємоповаги. Це може здійснюватися через групові тренінги та заняття з комунікативних навичок, що допомагають підліткам розвивати впевненість у собі та здатність до конструктивного діалогу.

Методи роботи з емоційною стабілізацією можуть включати когнітивно-поведінкові підходи, спрямовані на формування навичок саморегуляції, розуміння власних емоцій та розвиток емоційної гнучкості. Психологічна підтримка таких підлітків повинна включати роботу з їхньою самооцінкою, розвиток позитивного образу себе, що є ключовим фактором для попередження повторного прояву девіантної поведінки. Стабільна емоційна основа допомагає підліткам більш ефективно адаптуватися до різних життєвих викликів, знижуючи ризики поведінкових відхилень.

У процесі соціальної інтеграції підлітків важливим аспектом є залучення сім'ї до процесу підтримки. Психологічні інтервенції мають враховувати не лише особистісні проблеми підлітків, але й їхнє соціальне оточення. Тому ефективними стратегіями є сімейна терапія та консультації для батьків, що допомагають створити здорове середовище для підлітка в сім'ї. Взаємодія школи, сім'ї та психологічних служб повинна бути налагоджена таким чином, щоб підлітки могли отримати комплексну підтримку на всіх рівнях свого соціального функціонування.

Крім того, важливою є робота з соціальною адаптацією через позашкільні програми та залучення підлітків до різних соціальних проєктів, молодіжних організацій та клубів. Такі програми дозволяють підліткам не тільки розвивати соціальні навички, але й знайти підтримку в однолітків і дорослих, що може стати важливим фактором для подолання відчуження та девіантних тенденцій у поведінці.

Щоб інтеграція підлітків із ризиком девіацій справді переросла з лозунгу в життєву практику, потрібна багаторівнева мережа підтримки, де

кожен вузол - емоційна, соціальна або педагогічна ланка - працює не ізольовано, а в тісному «конусі взаємодії». Почнемо від загального принципу: будь-яка програма мусить одночасно зміцнювати внутрішні ресурси дитини й оздоровлювати контекст, у якому ці ресурси реалізуються [57].

По-перше, ефективний психологічний супровід слід вибудовувати за формулою «1 + 1 + N». Перший «1» - індивідуальні консультації, де фахівець допомагає підліткові відчитати власні емоційні сигнали, перетворюючи «мені погано, бо світ несправедливий» на чітку мапу тригерів і стратегій саморегуляції. Другий «1» - сімейна сесія, у якій батьки вчать реагувати не карально, а підтримувально: від технік емпатичного слухання до контрактів на «спільні правила дому». І нарешті «N» - групові формати: арт-терапевтичний гурток, командні спортивні ігри, дебатний клуб. Саме в колективі підліток тренує соціальні м'язи: здатність домовлятися, відчувати кордони іншого, отримувати конструктивний фідбек [58].

По-друге, соціальні працівники мають переходити від логіки «кризового гасіння» до моделі «соціального наставництва». Практично це означає щотижневий «check-in» із підлітком: короткий, напівформальний діалог у шкільному коридорі, меседж у чаті чи спільний похід у волонтерський центр. Наставник стає містком між родиною та школою, допомагає синхронізувати інформацію про успішність, емоційні сплески й позашкільні інтереси дитини. Таким чином ризик «випасти з радарів» мінімізується ще до того, як поведінкові зсуви наберуть руйнівної сили [59].

По-третє, сам заклад освіти може й має грати роль «соціального хабу». Найпростіший крок - запровадити систему ранкових п'ятихвилинок, коли класний керівник методом швидкого опитування фіксує настрій групи: зелений смайлик - «ок», жовтий - «потрібна розмова», червоний - «кризовий сигнал». Дані одразу передаються шкільному психологові, який формує пріоритет чергових індивідуальних сесій. Паралельно адміністрація

відкриває «позакласний слот» у розкладі - час, що офіційно відведений під гуртки й проекти, а не списується на формальне «самообслуговування» [60].

Четвертий компонент - партнерство з правопорядком. Проте замість лекцій-страшилок ефективніше працює метод «тіньового дня»: старшокласник на один день стає «помічником» дільничного, проходить із ним маршрут, бачить бюрократію, рутину й людський аспект служби. Досвід показує: після такої «примірки» форми рівень романтизації порушень падає, а повага до правил зростає без примусу [61].

Нарешті, інтеграція неможлива без розгалуженої мережі позашкільних можливостей. Тут доречно говорити не лише про спорт чи мистецтво, а й про «soft-skills-лабораторії»: IT-хакатони, дебатні турніри, майстерні соціального підприємництва. Підліток, який навчився перетворювати ідею на мікропроект, отримує легальну «дозу драйву» і відчуття контролю над власним майбутнім - а значить, менше тяжіє до ризикових експериментів. Соціальні програми для підлітків, спрямовані на їхню інтеграцію в суспільство, є одним із ефективних інструментів, які можуть суттєво зменшити ризик розвитку девіантної поведінки. Такі програми мають на меті створення сприятливих умов для саморозвитку, розвитку лідерських якостей та формування відповідальності у підлітків. Важливою складовою таких програм є організація позашкільної діяльності, зокрема молодіжних клубів, спортивних секцій, гуртків за інтересами, що дозволяє підліткам знайти альтернативу асоціальним моделям поведінки.

Соціальні програми також можуть бути спрямовані на розвиток соціальних та комунікативних навичок, необхідних для успішної інтеграції в суспільство. Підлітки з девіантною поведінкою часто мають труднощі у взаємодії з іншими людьми, що ускладнює їхню соціалізацію. Участь у соціальних проєктах, волонтерських програмах чи ініціативах, що сприяють покращенню локальної спільноти, дозволяє їм розвивати здатність до

співпраці, вміння працювати в команді та відповідально ставитися до виконання своїх обов'язків.

Особливу увагу слід приділяти програмам соціально-психологічної реабілітації для підлітків, які вже мають досвід девіантної поведінки або перебували у конфлікті із законом. Такі програми передбачають індивідуальний підхід до кожного підлітка, з урахуванням його соціального оточення, психічного стану та мотиваційних установок. Одним із важливих напрямків роботи є відновлення довіри до соціальних інститутів, допомога у вибудові позитивних стосунків з оточуючими та підтримка у вирішенні конфліктних ситуацій.

Завдяки поєднанню зусиль соціальних працівників, шкільних психологів та соціальних програм, можна створити систему підтримки підлітків, яка враховує їхні потреби та сприяє їхній успішній соціальній адаптації. Ефективна реалізація таких програм знижує рівень ризику повторної девіантної поведінки та сприяє формуванню соціально адаптованої особистості, здатної до конструктивної взаємодії з оточуючими та участі у суспільному житті.

Батьківський дім - це перша «емоційна лабораторія», у якій підліток тестує власну цінність, безпеку й межі дозволеного. Коли дорослі зумисно створюють атмосферу прийняття, дитина наслідуються говорити «я відчуваю...», експериментувати зі стилями поведінки й при цьому не боятися моментальної «санкції» у вигляді висміювання чи наказу мовчати. Таке середовище не потребує тотального всепрощення; навпаки, воно тримається на двох колонах - теплій підтримці та зрозумілих, послідовних правилах. Позитивне підкріплення навіть дрібних досягнень («прибрав кімнату без нагадувань - круто, бачу твою відповідальність») підвищує базову самоцінність і зменшує спокусу «заробляти» визнання через епатаж чи агресію. Рівною мірою небезпечні й крайнощі: гіперконтроль, що провокує

підлітка протестувати, і повна вседозволеність, коли він мусить вигадувати власну, часто ризиковану, систему координат.

Щоб допомогти батькам втримати баланс, доцільно впроваджувати цілеспрямоване психоосвітнє консультування. На таких сесіях психолог розкодовує типові «сигнали росту» - емоційні гойдалки, критичність до авторитетів, потребу у приватності - і переводить їх із розряду «катастрофа» в «нормальний етап індивідуалізації». Водночас дорослі отримують прості інструменти діалогу: техніку «Я-повідомлень», активне слухання, сімейні «правила гри», укладені разом із дитиною. Це переносить відповідальність за поведінку на самого підлітка, але у форматі «тиобираєш - ти відповідаєш», а не «я сказав - ти мусиш» [62].

Друге завдання консультування - зняття батьківських когнітивних спотворень. Нерідко джерелом конфліктів стають застарілі стереотипи («добре виховання - це коли дитина мовчить, поки говорять дорослі») чи проєкція власних нереалізованих амбіцій на сина чи доньку. Психолог допомагає дорослому побачити відмінність між «хочу, щоб ти став лікарем, бо це престижно» і реальним інтересом підлітка до, скажімо, дизайну. У результаті знижується фруст-рація обох сторін, а ризик девіантних учинків як способу протесту проти нав'язаних ролей відчутно падає.

Комплементарно до сімейної лінії варто запустити систему регулярного моніторингу шкільних та позашкільних маркерів. Раптове просідання оцінок, хронічні запізнення, демонстративна апатія на уроках - це своєрідні «червоні лампочки», що сигналізують: внутрішній ресурс підлітка вичерпується, а підтримка вдома, можливо, не спрацьовує. Учитель або класний керівник фіксує ці зміни, передає інформацію психологові; далі спільно з батьками формується короткий план дій: від індивідуальних зустрічей до підключення тьютора чи участі в мотиваційній групі.

У паралелі з академічною сферою варто розширити блок позашкільної зайнятості. Чим різноманітніший спектр гуртків, секцій, волонтерських або

проектних активностей, тим більше шансів, що підліток знайде «своє поле» для безпечного адреналіну й соціального визнання. При цьому роль батьків - бути «спонсором інтересу», а не «суддею успіху»: заохочувати спроби, а не лише результат; цікавитися процесом, а не кількістю медалей.

Окрему увагу слід приділити домовленостям щодо меж свободи. Психологічно грамотне правило виглядає так: воно просте, зрозуміле, обґрунтоване й підтримане обома сторонами. Наприклад: «Повернення додому о 22-й, бо місто після цієї години стає небезпечнішим; якщо затримуєшся - дзвони заздалегідь, і ми коригуємо план». При такому підході батьківський контроль сприймається не як тиск, а як турбота; підліток, своєю чергою, відчуває власну причетність до встановлення правил і менше схильний їх порушувати.

Насамкінець - про оцінку ефективності профілактичних програм. Крім стандартизованих опитувальників (рівень тривожності, агресії, соціальної адаптації), доцільно застосовувати метод «повторних зрізів поведінкових індикаторів»: кількість дисциплінарних порушень, відвідуваність, участь у позакласних проктах. Поєднання суб'єктивних та об'єктивних даних дає об'ємнішу картину змін і дозволяє своєчасно підлаштовувати програму - скажімо, підсилити блок емоційної регуляції або додати модуль про критичне мислення у веб-просторі.

Комплексна оцінка профілактичних програм неминуче спирається на симбіоз цифри й живого слова: холодні показники статистики доповнюються теплим, «людяним» зрізом інтерв'ю та спостережень. Логіка така: спершу фіксуємо стартову «точку відліку» (інтенсивність агресивних чи ризикованих учинків, частота конфліктів у родині та школі, показники тривожності), а далі – після проходження курсу – знову знімаємо ті самі параметри й порівнюємо. Служать цьому анкети-самозвіти, шкали емоційного самопочуття, журнали відвідуваності та, звісно, експертні оцінки педагогів. Коли у фінальному зрізі бачимо, що кількість порушень дисципліни та прогулів скоротилася, а участь

у спортивних і волонтерських ініціативах зросла – це перший «дзвоник» ефективності.

Проте сухі відсотки ще не гарантують глибинних змін. Тому до кількісного блоку додається якісний: серія глибинних бесід із самими підлітками, їхніми батьками й кураторами. Тут нас цікавить не лише факт зменшення девіацій, а й те, як учасники пояснюють власний прогрес: чи стала зрозумілішою логіка соціальних норм, чи з'явилися навички саморегуляції, чи відчувають вони внутрішню опору, аби протистояти груповому тиску. Питання формулюються відкрито («Що саме допомогло тобі втриматися від конфлікту?»; «Які зміни помітили вдома?»), аби дозволити підліткові рефлексувати, а не відважувати формальні відповіді.

Важливий критерій – динаміка locus of control: чи перемістився він із зовнішньої площини («усьому виною обставини») у внутрішню («я впливаю на наслідки власних рішень»). Покращення цього показника свідчить, що підліток навчився бачити зв'язок між дією й відповідальністю, а відтак потреба у драматичних формах самоствердження згасає.

Рівень соціальної інтеграції оцінюють через мапу стосунків: скільки позитивних контактів із однолітками, чи додаються нові значущі дорослі (тренер, наставник, керівник гуртка), чи зменшилася дистанція з учителями. Коли після програми підліток долучається до командних проєктів, бере слово на шкільних дебатах або воліє працювати в групі, маємо доказ зміцнення його соціального «ядерця».

Емоційну складову відстежують за індексами тривожності, фрустрації та агресивності (опитувальники типу Лірі, Басса-Даркі, ПНД). Якщо результати показують стабільне зниження напруги й підвищення толерантності до стресу, можна констатувати: програмі вдалося створити «подушку» емоційної безпеки.

Нарешті, довгостроковий успіх перевіряє повторний контрольний зріз через пів року-рік. Саме він демонструє, чи закріпились нові моделі

поведінки без щоденного втручання фахівців. Тут знову працює і статистика (повторні дисциплінарні показники), і якісні свідчення (відгуки батьків, самих підлітків про власні досягнення й плани).

Отже, поєднання кількісних метрик з глибинним якісним аналізом дозволяє бачити не лише «скільки змінилося», а й «чому» та «як надовго». Саме такий багатовимірний моніторинг робить профілактичну програму справді керованою: завдяки зворотному зв'язку її можна своєчасно коригувати, посилювати слабкі ланки й масштабувати найдієвіші практики.

Висновки до розділу 3

Психологічні рекомендації для освітніх і соціальних служб спрямовані на створення багаторівневої профілактичної системи, що поєднує раннє виявлення ризиків, підготовку педагогів, психологів і соціальних працівників до роботи з групами підвищеної уваги, налагодження партнерства зі сім'ями й громадами, а також організацію різноманітних позашкільних програм, які відкривають підліткам безпечні простори для самореалізації та розвитку соціально схвалюваних навичок. У центрі цієї системи - позитивна шкільна атмосфера, регулярний моніторинг поведінки й добробуту учнів, інтегровані курси емоційної грамотності та навичок вирішення конфліктів, підкріплені постійною оцінкою результативності й гнучким коригуванням заходів відповідно до потреб конкретних колективів і родин.

Стратегії психологічної підтримки і соціальної інтеграції полягають у поєднанні індивідуальних і групових інтервенцій (когнітивно- поведінкових, сімейно- терапевтичних, соціодраматичних), спрямованих на формування внутрішнього контролю, емоційної стійкості та комунікативної компетентності підлітків, з паралельним залученням їхніх батьків, учителів і фахівців соціальної сфери до єдиної мережі підтримки. Завдяки цьому підлітки отримують ресурси для усвідомлення власних потреб і відповідальності, відновлення позитивних стосунків із дорослими й

однолітками, а також можливість включатися у волонтерські, культурні й спортивні проекти, що закріплюють навички співпраці та відчуття значущості в спільноті, мінімізуючи ймовірність повторних девіантних проявів.

ВИСНОВКИ

1. Теоретичний аналіз літератури щодо впливу середовища на формування девіантної поведінки підлітків показав, що девіантність у юнацькому віці є результатом багаторівневої взаємодії біологічних, особистісних і соціально-культурних чинників. Сучасні концепції – від класичних соціологічних теорій аномії та диференційованої асоціації до гуманістичної та когнітивно-поведінкової парадигм – зближуються у визнанні вирішальної ролі середовища як каталізатора ризикових установок або, навпаки, як ресурсу для позитивного зростання. У працях українських і зарубіжних авторів простежується тенденція переходу від лінійних моделей «причина → наслідок» до екологічних моделей, де сім'я, школа, група однолітків, медіапростір і макросоціальні виклики (економічні кризи, війна, пандемії) формують єдину, хоча й неоднорідну, «екосистему» розвитку. Узагальнення теоретичних джерел дало змогу окреслити ключові механізми, через які середовище впливає на поведінку: соціальне навчання, нормоутворення, підтримувальна/караюча функція значущих дорослих, а також доступність або дефіцит соціальних ресурсів. Важливим є й те, що література дедалі частіше підкреслює компенсаторну функцію соціальної підтримки: наявність навіть одного стабільного дорослого, який емпатійно реагує на потреби підлітка, різко знижує вірогідність стійкої девіантності.

2. Дослідження специфіки та чинників девіантної поведінки підлітків довело, що найбільш уразливими є учні з низьким рівнем соціально-психологічної адаптації, дефіцитом емоційного комфорту та зовнішнім локусом контролю. Кількісні показники за методикою К. Роджерса і Р. Даймонда та шкалою особистісної адаптованості А. Фурмана виявили статистично значущі кореляції між низькою самооцінкою, дезадаптацією й ескапістськими стратегіями. Підлітки, що демонструють ситуативну або стійку дезадаптованість, у 2,4 рази частіше допускалися агресивних чи

ризикованих дій, порівняно з ровесниками, які мають високу гнучкість і внутрішній контроль. Крім того, якісні інтерв'ю засвідчили, що підлітки з досвідом булінгу, сімейних конфліктів або дистанційного навчання у післякарантинний період описують свою поведінку словами «втеча», «самозахист» або «спроба заявити про себе», що засвідчує мотиваційний компонент девіантних актів. Отже, не сама по собі «проблемна риса» зумовлює порушення, а комбінація психічної вразливості та несприятливих зовнішніх умов, які підкріплюють неефективні копінг- стратегії.

3. Було визначено, що різні аспекти середовища впливають на поведінкові патерни підлітків нерівномірно, але кумулятивно. Сім'я виступає первинним джерелом норм і базової безпеки: демократичний стиль виховання, емоційна теплота й чіткі, послідовні правила утричі зменшують частоту агресивних проявів. Школа є простором вторинної соціалізації: позитивний навчальний клімат, підтримка з боку вчителів і можливість залучення до позакласних проєктів сприяють підвищенню рівня «внутрішнього контролю» та адаптивності. Група однолітків виконує функції дзеркала й підсилювача: у кохезивних колективах із про- соціальними цінностями формується конструктивне самоствердження, тоді як маргіналізовані компанії легітимують девіантні сценарії. Соціальні мережі водночас розширюють коло спілкування і створюють ризики потрапляння у віртуальні «ехо- камери», де нормалізуються небезпечні челенджі чи мова ненависті; особи з тривожно- депресивною симптоматикою особливо чутливі до онлайн- тригерів. Унікальним для українського контексту є вплив воєнного стану: переживання втрати, переміщення або сирен підвищують базовий рівень тривоги, а отже ймовірність імпульсивних реакцій. Хронічний стрес веде до «емоційного вигорання підлітка», що проявляється апатією чи навпаки гіперактивними пошуками гострих відчуттів. Підсумовуючи, фактори середовища діють як система сполучених судин – дефіцит підтримки

в одній ланці може бути компенсований ресурсами іншої, але коли «провали» накопичуються, ризик девіантності зростає експоненціально.

4. Практичні рекомендації для освітніх, соціальних та психологічних служб спрямовані на створення багаторівневої профілактичної платформи: (а) раннє виявлення груп ризику, (б) підсилення підтримувальних мереж, (в) розвиток саморегуляції, (г) моніторинг результатів. Перше, школи мають впровадити скринінгові опитувальники адаптації й добробуту двічі на рік, а отримані дані передавати мультидисциплінарній команді педагог- психолог- соціальний працівник. Друге, варто організувати тренінги для вчителів і батьків з емоційної компетентності, ненасильницької комунікації та кібербезпеки, аби підсилити ресурс найближчого оточення. Третє, для самих підлітків рекомендовано модульні програми, що поєднують когнітивно- поведінкові техніки, майндфулнес і розвиток життєвих навичок; важливо, щоб заняття були інтерактивними, містили елементи гейміфікації і враховували гендерні та культурні відмінності. Четверте, на рівні громади слід інтегрувати молодіжні центри й волонтерські проекти зі шкільними ініціативами, створюючи безпечні простори дозвілля, де підлітки можуть отримати позитивний соціальний досвід та наставництво. Нарешті, кожна програма має мати чіткі індикатори ефективності – зменшення частоти дисциплінарних порушень, підвищення балів емоційного комфорту й соціальної підтримки, а результати моніторингу необхідно регулярно обговорювати з усіма стейкхолдерами, щоб коригувати стратегії в реальному часі.

Узагальнюючи виконану роботу, можна стверджувати, що комплексний підхід, який поєднує теоретичний аналіз, емпіричне вимірювання та прикладні рекомендації, дає змогу не лише описати проблему, а й окреслити реалістичні шляхи її вирішення. Девіантна поведінка підлітків – не «особистий дефект», а соціально модульоване явище, тому успішна профілактика потребує скоординованих дій сім'ї, школи, громади й держави.

Лише створивши для підлітка контекст, у якому підтримка переважає над ризиками, а можливості самореалізації – над заборонами, можна забезпечити перехід від девіантності до про-соціальної активності та зрілої громадянської позиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анопрієнко О. Стиль батьківської поведінки як чинник виникнення і подолання хронічного стресу в підлітковому віці. Дисертація. Київ 2017. 334с.
2. Берегова Н., Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. Львів, 2020. Випуск 6. С. 10–15.
3. Булах І. Психологія особистісного зростання підлітків: реалії та перспективи: монографія. Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 340 с.
4. Вакар В., Соловей-Лагода О. Вплив стилю сімейного виховання на становлення особистості підлітка. Психологічні студії, 2023, с.11-19. URL: <https://doi.org/10.32782/psych.studies/2023.4.2> (дата звернення:29.02.2024).
5. Вікова психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Сергєєнкова О., Столярчук О., Коханова О, Пасєка О.; Міністерство освіти і науки України, Київський університет імені Б.Грінченка. Київ, ЦНЛ, 2020. 3765 с.
6. Гріньова О., Терещенко Л. Дитяча психодіагностика: навч.-метод. посібник. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 227 с.
7. Гетьман Т., Кричківська Т. Проблеми вікової психології: хрестоматія. ВД «Сварог». 2019. 469 с.
8. Зелінська, Т. Психологія особистісної амбівалентності в юнацькому віці : монографія. Суми : Університетська книга, 2015. 432 с
9. Ісаєва О., Сергієні О. Формування самосвідомості, зокрема самооцінки у підлітковому віці. Актуальні проблеми психологічної науки у ХХІ столітті: погляд у майбутнє. Вип. 1. Дніпро, 2020. С. 23-27
10. Козир О. Роль культури у формуванні особистості у творах Маргарет Мід. : веб-сайт. URL:

<https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/6789/2958/1/R>

(дата

звернення:29.02.2024).

11. Краєва О. Подолання кризи ідентичності в підлітковому віці : монографія . Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2018, 218 с

12. Кротенко В., Заставна І. Вплив стилю сімейного виховання на формування акцентуацій характеру у підлітків. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2014. Вип. 28. С. 290–293.

13. Лемак М., Петрище В. Психологу для роботи : діагностичні методики. Ужгород, 2012. 613 с. URL: https://wp.nmcp.to.rv.ua/DOK/MZPsSl/Psyhologu_dla_roboty.pdf (дата звернення:29.02.2024).

14. Максименко С. Загальна психологія: підручник / за заг. ред. к. Максименко С. Київ, Центр учбов. літ., 2018. 272 с.

15. Мельник М. Вплив соціально-психологічних особливостей середовища на формування особистості в підлітковому віці: кваліф. робота магістра за спеціальністю 053 «Психологія». Дніпро, 2022. 56 с.

16. Мельник Ю. Стаднік А. Багатомірна шкала сприйняття соціальної підтримки: метод. посіб. Харків: ХОГОКЗЮ 2023. 12с.

17. Неурова А., Капінус О., Грицевич Т. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей особистості : навч.-метод. посіб. Львів : НАСВ, 2016. 181 с.

18. Психологія: методичний посібник / упоряд Л. Бутузова., С. Дмитрієва, С. Максимець. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2023. 136 с

19. Правдун В. Причини та наслідки переживання комплексу неповноцінності в підлітковому віці : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра за спеціальністю. Тернопіль : ТНТУ, 2023. 68 с.

20. Растригіна А. Соціокультурне середовище як фактор актуалізації ідей педагогіки свободи. Наукові записки. Серія: педагогічні науки. Випуск 102. 2013. С.86-90.
21. Русин Г. Вплив соціокультурного середовища на формування виховних концепцій родинної етнопедагогіки. Гірська школа українських Карпат № 23. Житомир, 2020. С. 70-75.
22. Сингаївська І., Федорець С. Підлітковий вік як один з критичних періодів психосексуального розвитку людини. Вчені записки Університету «КРОК», 2022. №4 (68). С.107-114.
23. Субашкевич І., Сеньків Х. Вплив стилю сімейного виховання на формування ціннісних орієнтацій підлітків. Інноваційна педагогіка. . Випуск 21. Т. 2. Львів, 2020. С. 196–200.
24. Степаненко М. Проблема дослідження феномену «ідентичності» особистості в зарубіжній психології: історичний аспект. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2014. Випуск 2. Том 1. С.126-131.
25. Соціокультурні детермінанти розвитку психології особистості в Україні: монографія / за наук. ред. Турбан В. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 296 с.
26. Токарева Н., Шамне А., Макаренко Н. Сучасний підліток у системі психологопедагогічного супроводу: монографія / Токарева Н., Шамне А., Макаренко Н., Кривий Ріг, 2014. 309 с.
27. Теорія соціального наочіння Альберта Бандури: веб-сайт. URL: http://psychologis.com.ua/teoriya_socialnogo_naucheniya_alberta_bandury.htm (дата звернення:29.02.2024)
28. Теорія розвитку особистості Еріка Еріксона: веб-сайт. URL: https://stud.com.ua/29141/psihologiya/teoriya_rozvitku_osobistosti_erik_erikson (дата звернення:29.02.2024)

29. Учитель І., Сурякова М., Батраченко І. Вікова і педагогічна психологія: навчальний посібник. Дніпро: Середняк Т., 2021. 162 с.
30. Ушакова І. Вікова психологія: курс лекцій. Харків: НУЦЗУ, 2016. 123с.
31. Чугресва Н. Соціокультурне середовище виховання студентів ВНЗів. Наукові записки кафедри педагогіки. Випуск XXVIII. Харків 2012. С.223-228
32. Харченко Н. Підлітки: від дитинства до дорослості . Шкільний світ. 2018. № 18 (794). С. 13-19
33. Царькова О. Стрес у підлітковому віці та шляхи його подолання. Наука і освіта. 2010. № 3. С. 157-161
34. Цибух Л., Мельничук І., Лазоренко Т. Вплив стилю сімейного виховання на розвиток особистісних якостей підлітків. Габітус. Випуск 15. 2020. С. 202–207.
35. Цінність життя підлітка: світоглядні орієнтири : монографія/ за ред. Алексеєнко Т., Гончар Л., Канішевська Л., Малиношевський Р. Київ, 2019. 136 с.
36. Явтушенко А. Вплив сім'ї на становлення особистості підлітків. :веб-сайт. URL: <https://fspu.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/06/%D0%AF%D0%B2%D1%82%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%90.%D0%92..pdf> (дата звернення:29.02.2024)
37. Ярова Д. Фактори впливу навколишнього середовища на розвиток підлітків. 12с. : веб-сайт. URL: <https://psymos.files.wordpress.com/2016/02/d0b4d0bed0b4d0b0d182d0bed0ba-72.doc> (дата звернення:29.02.2024)
38. Assessment of culture and environment in the Adolescent Brain and Cognitive Development Study: Rationale, description of measures, and early data. [Dev Cogn Neurosci](#). 2018 Aug; 32: 107–120.

39. Adolescent psychology by Bernadette U. Menkiti 128 p. URL: <http://eprints.gouni.edu.ng/2022/1/MRS.%20MENKITI%202009%20adolescent%20%20psychology.pdf> (дата звернення:29.02.2024)
40. Ball K., Crawford D. The role of sociocultural factors in the obesity epidemic / Obesity Prevention and Public Health / ed. D. Crawford, R. W. Jeffery. New York: Oxford University Press, 2015. Pp. 37-53.
41. Cultural and Societal Influences on Adolescent Development. URL: [https://socialsci.libretexts.org/Courses/College_of_the_Canyons/Psych_172%3A_Developmental_Psychology_\(Bobola\)/07%3A_Adolescence/7.5%3A_Cultural_and_Societal_Influences_on_Adolescent_Development](https://socialsci.libretexts.org/Courses/College_of_the_Canyons/Psych_172%3A_Developmental_Psychology_(Bobola)/07%3A_Adolescence/7.5%3A_Cultural_and_Societal_Influences_on_Adolescent_Development) (дата звернення:29.02.2024)
42. Damsgaard M. T., Holstein B. E., Koushede V., Madsen K. R., Meilstrup C., Nelausen M. K. et al. Close relations to parents and emotional symptoms among adolescents: beyond socio-economic impact? Int. J. Public Health. 2014. Vol. 59. P. 721–726..
43. Due P., Damsgaard M.T., Madsen K.R., Nielsen L., Rayce S.B., Holstein B.E. Increasing prevalence of emotional symptoms in higher socioeconomic strata: trend study among Danish schoolchildren 1991–2014. Scand. J. Public Health. 2019. Vol. 47. P. 690–694.
44. Gariepy G., McKinnon B., Sentenac M., Elgar F.J. Validity and reliability of a brief symptom checklist to measure psychological health in school-aged children .Child Indic. Res. 2016. Vol. 9. P. 471–484.
45. Gerdes A.C. Attention-deficit/hyperactivity disordered boys' relationships with their mothers and fathers: Child, mother, and father perceptions. Development and Psychopathology. 2016. P. 363–382.
46. Schaefer E. S., Bell RQ Development of a Parental Attitude Research Instrument. ChildDevelopment, 1958. Vol. 29. No. 3. P. 339–361
47. Hobza V., Hamrik Z., Bucksch J., De Clercq B. The family affluence scale as an indicator for socioeconomic status: validation on regional income

differences in the Czech Republic. *Int. J. Environ. Res. Public Health*. 2017. Vol. 14:1540.

48. Heatherton T.F., Polivy J. Development and validation of a scale for measuring state self-esteem. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2021. Vol. 60, No. 6. P. 895.

49. Huang Y., Lu J., Širůček J. The associations between social environment and adolescents' psychosomatic health: An ecological perspective. *Front. Psychol*. 2023. Vol. 14. Art. 1141206.

50. Rahman M.S., Nahar L. Aggression in Boys and Girls as Related to Their Academic Achievement and Residential Background. *Psychology*. 2013. Vol. 4, No. 5. P. 459-462.

51. Zimet G.D., Powell S.S., Farley G.K., Werkman S., Berkoff K.A. Psychometric characteristics of the Multidimensional Scale of Perceived Social Support . *Journal of Personality Assessment*. 1990. Vol. 55. P. 610-617.

52. Schulte-Körne G. Mental health problems in a school setting in children and adolescents. *Deutsches Arzteblatt Int*. 2016. Vol. 113. P. 183-190.

53. Гугл форма: Методика оцінки соціально-психологічної адаптованості, К. Роджерс і Р. Даймонд URL: <https://forms.gle/qDFfZd6pJmPJDJ2S7>

54. Гугл форма: Методика «Визначення особистісної адаптованості» (А. В. Фурман) URL: <https://forms.gle/2a4cunK67jkEEX2p6>

55. Гугл форма: Багатовимірна шкала сприйняття соціальної підтримки – MSPSS URL: <https://forms.gle/4XuhjHbch5VcUDrF7>

56. Гугл форма: Вплив соціально-культурного середовища на поведінку підлітків URL: <https://forms.gle/XokjLDSexmGxz5eb8>

57. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посіб. до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» : у 2 ч. Ч. 1. Теоретична частина / Л. М. Вольнова. – Вид. 2-ге, перероб. і доповн. – К., 2016. – 188 с.

58. Л. М. Вольнова Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» у двох частинах. – Ч. II. Практична частина. – 2-ге вид., перероб і доповн. – К., 2016. – 193 с.

59. Селютіна М. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків. Із досвіду роботи куратора. Завуч. Шкільний світ. 2015. № 22. С. 12–18.

60. Батькам підлітків: відверта розмова про статеве виховання та репродуктивне здоров'я [Електронний ресурс] / Укладачі: Ірина Скорбун, Тигран Епоян. – К., 2013. – 57 с.

61. Сушик Н. Булінг серед дітей як соціально-педагогічна проблема в загальноосвітніх навчальних закладах [Електронний ресурс] / Н. Сушик // Нова педагогічна думка. – 2017. – № 1 (89). – С. 49–52. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2017_1_14.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К.Роджерса і Р.Даймонда

Мета діагностування: визначення соціально-психологічної адаптивності.

Цільова група: від 14 років і старше

Інструкція: прочитайте речення та поставте цифру відповідно до вашого ставлення щодо нього: «0» - це до мене абсолютно не відноситься; «2» - сумніваюся, що це можна віднести до мене; «3» - не наважуюся віднести це до себе; «4» - це схоже на мене, але немає впевненості; «5» - це на мене схоже; «6» - це точно про мене.

1. Відчуває незручність, коли вступає з ким-небудь в розмову.
2. Не має бажання розкриватися перед іншими.
3. У всьому любить конкуренцію, змагання, боротьбу.
4. Пред'являє до себе високі вимоги.
5. Часто сварить себе за зроблене.
6. Часто відчуває себе приниженим.
7. Сумнівається, що може подобатися кому-небудь з осіб протилежної статі.
8. Свої обіцянки виконує завжди.
9. Має теплі, близькі відносини з оточуючими.

10. Людина стримана, замкнута; тримається від усіх трохи в стороні.
11. У своїх невдачах звинувачує себе.
12. Людина відповідальна; на мене можна покластися.
13. Відчуває, що не в силах хоч що-небудь змінити, що всі зусилля марні.
14. На багато речей дивиться очима однолітків.
15. Приймає в цілому ті правила і вимоги, яких слід дотримуватися.
16. Власних переконань і правил не вистачає.
17. Любить мріяти - іноді прямо серед білого дня. Насилу повертається від мрій до реальності.
18. Завжди готовий до захисту і навіть нападу, «застряє» на переживаннях образ, подумки перебираючи способи помсти.
19. Вміє керувати собою і власними вчинками, змушувати себе, дозволяти собі; самоконтроль для нього - не проблема.
20. Часто псується настрій: накочує смуток, нудьга.
21. Все, що стосується інших, не хвилює: зосереджений на собі, зайнятий собою.
22. Люди, як правило, йому подобаються.
23. Не соромиться своїх почуттів, відкрито їх виражає.
24. Серед великої збігу народу буває трошки самотньо.
25. Зараз дуже не по собі. Хочеться все кинути, кудись сховатися.

26. З оточуючими зазвичай ладнає.
27. Важче за все боротися з самим собою.
28. Насторожує незаслужене доброзичливе ставлення оточуючих.
29. У душі - оптиміст, вірить в майбутнє.
30. Людина непіддатлива, вперта; таких називають важкими.
31. До людей критичний і судить їх, якщо вважає, що вони цього заслуговують.
32. Зазвичай відчуває себе не провідником, а введомим: йому не завжди вдається мислити і діяти самостійно.
33. Більшість з тих, хто його знає, добре до нього ставиться, любить його.
34. Іноді бувають такі думки, якими не хотілося б ні з ким ділитися.
35. Людина з привабливою зовнішністю.
36. Відчуває себе безпорадним, потребує когось, хто був би поруч.
37. Приймавши рішення, дотримується його.
38. Приймаючи, здавалося б, самостійні рішення, не може звільнитися від впливу інших.
39. Відчуває почуття провини, навіть коли звинувачувати себе наче нема в чому.
40. Відчуває неприязнь до того, що його оточує.
41. Всім задоволений.

42. Вибитий з колії: не може зібратися, взяти себе в руки, організувати себе.
43. Відчуває млявість: все, що раніше хвилювало, стало раптом байдужим.
44. Урівноважений, спокійний.
45. Розлютившись, нерідко виходить з себе.
46. Часто відчувається скривдженим.
47. Людина поривчаста, нетерпляча, гаряча.
48. Буває, що бреше.
49. Не дуже довіряє своїм почуттям: вони іноді підводять його.
50. Досить важко бути самим собою.
51. На першому місці розум, а не почуття: перш ніж що-небудь зробити, подумає.
52. Те, що відбувається з ним, тлумачить на свій лад, здатний навігадувати зайвого ... Словом - не від світу цього.
53. Людина терпляча до інших і приймає кожного таким, яким він є.
54. Намагається не думати про свої проблеми.
55. Вважає себе цікавою людиною - привабливою як особистість, помітною.
56. Людина сором'язлива, легко ніяковіє.
57. Обов'язково потрібно нагадувати, підштовхувати, щоб довів справу до кінця.

58. У душі відчуває перевагу над іншими.
59. Немає нічого, в чому б висловив себе, виявив свою індивідуальність, своє Я.
60. Боїться того, що думають про нього інші.
61. Честолюбний, небайдужий до успіху, похвали; в тому, що для нього істотно, намагається бути серед кращих.
62. Людина, в якій в даний час багато гідного презирства.
63. Людина діяльна, енергійна, сповнена ініціатив.
64. Пасує перед труднощами і ситуаціями, які загрожують ускладненнями.
65. Себе просто недостатньо цінує.
66. За вдачею лідер і вміє впливати на інших.
67. Відноситься до себе в цілому добре.
68. Людина наполеглива; завжди важливо наполягти на своєму.
69. Не любить, коли з ким-небудь псуються стосунки, особливо якщо розбіжності загрожують стати явними.
70. Подовгу не може прийняти рішення, а потім сумнівається в його правильності.
71. Перебуває в розгубленості, все сплуталось, все змішалось у нього.
72. Задоволений собою.
73. Невдаха.

74. Людина приємна, що розташовує до себе.
75. Зовнішньо, може, і не дуже гарний, але може подобатися як людина, як особистість.
76. Нехтує осіб протилежної статі і не зв'язується з ними.
77. Коли потрібно щось зробити, охоплює страх: а раптом не впораюся, а раптом не вийде.
78. Легко, спокійно на душі, немає нічого, що сильно б турбувало.
79. Вміє наполегливо працювати.
80. Відчуває, що зростає, дорослішає: змінюється сам і змінює ставлення до навколишнього світу.
81. Трапляється, що говорить про те, в чому зовсім не розбирається.
82. Завжди говорить тільки правду.
83. Стривожений, стурбований, напружений.
84. Щоб змусити хоч щось зробити, потрібно як слід наполягти, і тоді він поступиться.
85. Відчуває невпевненість в собі.
86. Обставини часто змушують захищати себе, виправдовуватися і обґрунтовувати свої вчинки.
87. Людина поступлива, піддатлива, м'яка у відносинах з іншими.
88. Людина розважлива, любить міркувати.

89. Інколи любить похвалитися.
90. Приймає рішення і тут же їх змінює; зневажає себе за відсутність волі, а зробити з собою нічого не може.
91. Намагається покладатися на свої сили, не розраховує на чийсь допомогу.
92. Ніколи не виправдовується.
93. Відчуває скутість, внутрішню несвободу.
94. Виділяється серед інших.
95. Не дуже надійний товариш, не в усьому можна покластися.
96. У собі все ясно, добре розуміє.
97. Комунікабельна, відкрита людина; легко сходиться з іншими людьми.
98. Сили і здібності цілком відповідають тим завданням, які доводиться вирішувати; з усім може впоратися.
99. Себе не цінує: ніхто його всерйоз не сприймає; в кращому випадку до нього поблажливі, просто терплять.
100. Турбується, що особи протилежної статі занадто займають його думки.
101. Всі свої звички вважає хорошими.

Показники та ключі для інтерпретації

Підрахуйте кожен з показників соціальної адаптованості, додавши ті бали, які респондент приписав відповідним висловам (вислови, що відповідають кожному показникові, див. в таблиці нижче). Зона невизначеності в інтепретації результатів за кожним показником наводиться для підлітків – в

дужках, а для дорослих – без дужок. Результати «перед» зоною невизначеності інтерпретуються як надзвичайно низькі, а «після» найвищого показника в зоні невизначеності – як високі.

Підставивши одержані значення показників у формули з другої таблиці, ви зможете обчислити значення інтегральних показників соціальної адаптованості, що виражаються в відсотках від максимуму.

№		Показники		Номери висловів	Норми
1	a	Адаптивність		4, 5, 9, 12, 15, 19, 22, 23, 26, 27, 29, 33, 35, 37, 41, 44, 47, 51, 53, 55, 61, 63, 67, 72, 74, 75, 78, 80, 88, 91, 94, 96, 97, 98	(68-170) 68-136
	b	Деадаптивність		2, 6, 7, 13, 16, 18, 25, 28, 32, 36, 38, 40, 42, 43, 49, 50, 54, 56, 59, 60, 62, 64, 69, 71, 73, 76, 77, 83, 84, 86, 90, 95, 99, 100	(68-170) 68-136
2	a	Брехливість	+	34, 45, 48, 81, 89	(18-45) 18-36
	b		-	8, 82, 92, 101	
3	a	Прийняття себе		33, 35, 55, 67, 72, 74, 75, 80, 88, 94, 96	(22-52) 22-42
	b	Неприйняття себе		7, 59, 62, 65, 90, 95, 99	(14-35) 14-28
4	a	Прийняття інших		9, 14, 22, 26, 53, 97	(12-30) 12-24
	b	Неприйняття інших		2, 10, 21, 28, 40, 60, 76	(14-35) 14-28
5	a	Емоційний комфорт		23, 29, 30, 41, 44, 47, 78	(14-35) 14-28
	b	Емоційний дискомфорт		6, 42, 43, 49, 50, 83, 85	(14-35) 14-28
6	a	Внутрішній контроль		4, 5, 11, 12, 13, 19, 27, 37, 51, 63, 68, 79, 91, 98	(26-65) 26-52

	b	Зовнішній контроль	25, 36, 52, 57, 70, 71, 73, 77	(18-45) 18-36
7	a	Домінування	58, 61, 66	(6-15) 6-12
	b	Керованість	16, 32, 38, 69, 84, 87	(12-30) 12-24
8		Ескапізм (втеча від проблем)	17, 18, 54, 64, 86	(10-25) 10-20

.

Інтегральні показники	
«Адаптація» $A = \frac{a}{a+b} \times 100\%$	«Самоприйняття» $S = \frac{a}{a+b} \times 100\%$
«Прийняття інших» $L = \frac{1.2a}{1.2a+b} \times 100\%$	«Емоційна комфортність» $E = \frac{a}{a+b} \times 100\%$
«Інтернальність» $I = \frac{a}{a+1.4b} \times 100\%$	«Прагнення домінувати» $D = \frac{2a}{2a+b} \times 100\%$

Додаток Б

Методика «Визначення особистісної адаптованості» (А. В. Фурман)

Тест-опитувальник особистісної адаптованості містить: бланк, що заповнюється кожним учнем індивідуально, інструкцію до заповнення, та ключ, класифікацію показників.

Верхня частина бланку - дані про опитуваного учня та коротка інструкція, нижня - висновок психолога, а середня - це таблиця, що складається з одного запитання, п'ятнадцяти складових зовнішнього і внутрішнього світу школяра та п'яти можливих варіантів відповідей у кожному випадку. При цьому все поле життєдіяльності школяра розділено на чотири сфери: «школа», «сім'я», «вулиця», «власне Я», і в кожній із цих сфер зафіксовані найголовніші компоненти, з якими він постійно вступає у взаємодію (товариші по класі, вчителі тощо). Отож шляхом самооцінки опитуваний визначає своє ставлення до навколишнього світу, оточуючих його людей і самого себе.

Прізвище, ім'я

Вік (років)

Цікаві предмети

Улюблені заняття

Дата заповнення

Інструкція: Любий друже! Прочитай уважно запитання, що подане ліворуч, і постав навпроти нього знак «+» праворуч залежно від того, яке місце в Твоєму житті сьогодні посідають люди, організації, події, заняття. Опитувальник допоможе визначити рівень твоєї адаптованості до життя, ступінь гармонійності у взаєминах з оточенням.

№ п/п	Спробуй реально поглянути на свої взаємини з навколишнім світом та оцінити за п'ятибальною шкалою своє ставлення до;	Дуже позитивне	Позитивне	Нейтральне, невизначене	Негативне	Вкрай негативне
	I ШКОЛА					
1	Товаришів по класу					
2	Учителів					
3	Класного керівника					
4	Навчальних предметів					
5	Школи та її вимоги в цілому					
	II СІМ'Я					
6	Матері					
7	Батька					
8	Брата, сестри					
9	Бабусі і					

	дідуся, родичів					
	III ВУЛИЦЯ					
10	Найближчих друзів					
11	Знайомих, товаришів					
12	Батьків твоїх друзів					
13	Сусідів					
	VI ВЛАСНЕ Я					
14	Своєї поведінки, своїх учинків					
15	Внутрішнього Я:					
Бали	Я-образу чи Я-концепції					
Бали						
Усього балів						
Висновок психолога						
Приклад висновка психолога: ситуативна дезадаптованість						

Процедуру опитування доцільно проводити з учнями всього класу, хоч опитувальник з успіхом може використовуватися і в індивідуальній роботі з учнями. У разі необхідності вчитель пояснює зміст запитань (практика

показує, що це стосується передусім пунктів 5, 14, 15). Час заповнення бланку відповідей не фіксується. Водночас учитель мусить знати, що школярі витрачають на цю роботу 10-15 хв., а за умови повторного тестування час скорочується приблизно на 5 хв.

Подані варіанти відповідей диференціюються на позитивні (дуже позитивне, позитивне) та негативні (вкрай негативне, негативне). Зрозуміло, що при обробці результатів бальні оцінки в обох випадках будуть істотно різнитися між собою, більше того, взаємо виключати одна одну. Одна, а тим більше дві-три негативних відповіді істотно знижують показник рівня особистісної адаптованості школяра. А якщо до цього додається ще кілька оцінок, які характеризують нейтральне ставлення і які цілком слушно не беруться до уваги, то загальна картина соціально-психологічної адаптації школяра набуває непривабливих обрисів.

Відзначимо також, що в разі незаповнення школярем однієї-двох позицій (скажімо, у нього немає ні батька, ні сестрички чи він виховується у неповній сім'ї), цінність оцінювання тут також нівелюється тим фактом, що відсутність хоча б одного із зазначених в опитувальнику соціально-розвивальних чинників уже само собою якоюсь мірою позбавляє соціальне оточення школяра повноти і гармонійності.

Ключ :

За шкалою ставлень відповідь «дуже позитивне» оцінюється 5 балами, «позитивне» - 4, «нейтральне» і за відсутності самооцінки - 0, «негативне» - - 4 (*мінус чотири*) і «вкрай негативне» - -5 (*мінус п'ять*) балами.

Процедура підрахування кінцевого результату передбачає підсумування позитивних і негативних оцінок. Отримане число є первинним результативним показником за шкалою особистісної адаптованості школяра (так звана «сира» оцінка).

Наприклад $(6 \times 5) + (2 \times 4) + (-4) = 34$, що відповідає ситуативній дезадаптованості.

Класифікація показників особистісної адаптованості школярів.

Вид соціально-психологічної адаптації	Рівні функціонування особистісної адаптованості	Показники адаптованості
І Адаптованість	1. А)максимальний	75
	Б)дуже високий	73-74
	2. високий	69-72
	3. середній	64-68
	4. низький	57-63
II Неадаптованість	5. неочевидний	50-56
	6. очевидний	40-49
III Дезадаптованість	7. ситуативний	30-39
	8. стійкий	21-29
	очевидний	0-20
	9. А)критичний	-75 - -1
	Б)супер-критичний	

Додаток В

Багатовимірна шкала сприйняття соціальної підтримки – MSPSS

Багатовимірна шкала сприйняття соціальної підтримки є швидким засобом виміру суб'єктивного сприйняття підтримки, одержуваної випробуваними із трьох джерел: сім'я, друзі та партнер у романтичних відносинах. Шкала складається з 12 пунктів, по 4 пункти для кожної субшкали. Надійність, валідність та факторна структура шкали підтверджена у багатьох дослідженнях.

Інструкція:

Ми зацікавлені в тому, що ви думаєте щодо кожного з наступних тверджень. Уважно прочитайте кожне твердження і виберіть цифру відповідно до того, як ви оцінюєте твердження щодо себе: 1, якщо ви цілком не згодні; 2, якщо ви не згодні; 3, якщо ви скорше не згодні; 4, якщо ви нейтральні; 5, якщо ви скорше згодні; 6, якщо ви згодні; 7, якщо ви цілком згодні

Пункти:

1. Є особлива людина, яка знаходиться поруч, коли потрібна.
2. Є особлива людина, з ким я можу поділитися радощами та прикростями.
3. Моя сім'я по-справжньому намагається допомогти мені.
4. Я отримую необхідну допомогу та підтримку від моєї родини.
5. У мене є особлива людина, яка є для мене справжнім джерелом втіхи.
6. Мої друзі справді намагаються мені допомогти.
7. Я можу розраховувати на моїх друзів, коли все йде не так, як треба.
8. Я можу говорити про мої проблеми з моєю сім'єю.

9. У мене є друзі, з якими я можу поділитися радощами та прикростями.

10. Є особлива людина, якій важливі мої почуття та переживання.

11. Моя сім'я готова допомогти мені у прийнятті рішень.

12. Я можу говорити про мої проблеми з моїми друзями.

Ключ:

Щоб отримати середній показник, підрахуйте суму:

Партнер: складіть бали за пунктами 1, 2, 5 та 10, потім розділіть на 4.

Сім'я: складіть бали за пунктами 3, 4, 8 та 11, потім розділіть на 4.

Друзі: складіть бали за пунктами 6, 7, 9 та 12, потім розділіть на 4.

Загальний бал: складіть бали за всіма пунктами та розділіть на 12.

Немає встановлених норм для шкали MSPSS. Варто враховувати, що норми змінюватимуться залежно від культури та національності, а також статі та віку. Має сенс порівнювати показники різних груп, або показники MSPSS з показниками інших засобів вимірювання (наприклад, опитувальників депресії та тривожності).

Якщо ви хочете розділити піддослідних на групи на основі результатів MSPSS, є два способи це зробити:

1) Можна розділити піддослідних на три рівні групи на підставі їх результатів на групу з низьким рівнем сприйманої підтримки, середнім і високим. Такий підхід забезпечує рівну кількість учасників у кожній групі, проте незручний, якщо результати зміщені в один бік – так, група низького рівня може через загальне зміщення у бік більшої підтримки включати піддослідних із середнім або навіть порівняно високим рівнем.

2) Можна розділити отримані результати на низький рівень сприймається підтримки – загальний бал від 1 до 2,9, середній рівень – від 3 до 5, високий рівень – від 5,1 до 7. І розділити піддослідних групи

відповідно до виділеними кордонами. Такий підхід незручний тим, що в окремо взятій групі може бути невелика кількість людей.

Додаток Г

Результати аналізу за шкалами з номерами респондентів

Респондент	Адаптація	Самоприйняття	Прийняття інших	Емоційний комфорт	Інтернальність	Домінування
1	54.545454545454 54	60.0	46.666666666666 664	35.714285714285 715	52.941176470588 24	47.058823529411 76
2	80.0	53.846153846153 85	61.538461538461 54	50.0	72.222222222222 21	46.666666666666 664
3	47.058823529411 76	73.333333333333 33	46.666666666666 664	56.25	61.111111111111 14	56.25
4	72.727272727272 73	73.333333333333 33	75.0	63.636363636363 63	50.0	60.0
5	68.75	75.0	46.666666666666 664	46.666666666666 664	52.941176470588 24	52.941176470588 24
6	78.571428571428 57	57.142857142857 14	66.666666666666 66	64.285714285714 29	64.705882352941 17	53.333333333333 336
7	66.666666666666 66	60.0	66.666666666666 66	66.666666666666 66	31.25	35.714285714285 715
8	92.307692307692 3	50.0	46.153846153846 15	57.142857142857 14	64.285714285714 29	57.142857142857 14
9	41.176470588235 29	64.285714285714 29	46.666666666666 664	31.25	56.25	43.75
10	72.727272727272 73	44.444444444444 44	30.0	40.0	50.0	55.555555555555 56
11	68.75	68.75	62.5	68.75	66.666666666666 66	70.588235294117 65
12	81.25	73.333333333333 33	66.666666666666 66	70.0	53.333333333333 336	80.0
13	87.5	69.230769230769 23	37.5	36.363636363636 37	38.461538461538 47	46.666666666666 664
14	60.0	93.333333333333 33	71.428571428571 43	86.666666666666 67	71.428571428571 43	82.352941176470 58
15	69.230769230769 23	80.0	50.0	46.153846153846 15	70.588235294117 65	62.5
16	62.5	56.25	37.5	50.0	72.222222222222 21	50.0
17	53.846153846153 85	50.0	60.0	40.0	69.230769230769 23	66.666666666666 66
18	29.411764705882 355	68.75	37.5	31.25	55.555555555555 56	52.941176470588 24
19	76.470588235294 12	68.75	60.0	57.142857142857 14	41.176470588235 29	60.0
20	64.285714285714	56.25	78.571428571428	62.5	56.25	41.176470588235

	29		57			29
21	75.0	86.666666666666 67	75.0	75.0	75.0	56.25
22	64.285714285714 29	68.75	73.333333333333 33	66.666666666666 66	50.0	58.823529411764 71
23	85.714285714285 71	60.0	81.25	60.0	64.705882352941 17	62.5
24	47.058823529411 76	37.5	31.25	37.5	64.705882352941 17	47.058823529411 76
25	53.333333333333 336	57.142857142857 14	66.666666666666 66	43.75	64.705882352941 17	52.941176470588 24
26	66.666666666666 66	64.285714285714 29	40.0	43.75	70.588235294117 65	43.75
27	41.176470588235 29	37.5	37.5	43.75	66.666666666666 66	47.058823529411 76
28	58.823529411764 71	53.333333333333 336	53.333333333333 336	57.142857142857 14	76.470588235294 12	35.294117647058 826
29	52.941176470588 24	46.666666666666 664	60.0	66.666666666666 66	44.444444444444 44	41.176470588235 29
30	47.058823529411 76	43.75	37.5	53.333333333333 336	35.294117647058 826	40.0
31	50.0	53.846153846153 85	100.0	53.846153846153 85	66.666666666666 66	25.0
32	57.142857142857 14	72.727272727272 73	40.0	43.75	42.857142857142 854	38.461538461538 47
33	62.5	80.0	61.538461538461 54	50.0	62.5	50.0
34	66.666666666666 66	46.666666666666 664	56.25	60.0	55.555555555555 56	66.666666666666 66
35	87.5	42.857142857142 854	42.857142857142 854	35.714285714285 715	66.666666666666 66	60.0
36	21.428571428571 427	64.285714285714 29	40.0	37.5	56.25	47.058823529411 76
37	31.25	37.5	31.25	37.5	61.111111111111 14	52.941176470588 24
38	35.294117647058 826	53.333333333333 336	37.5	43.75	70.588235294117 65	43.75
39	50.0	50.0	56.25	60.0	52.941176470588 24	46.666666666666 664
40	58.823529411764 71	62.5	60.0	68.75	50.0	58.823529411764 71
41	41.176470588235 29	50.0	31.25	37.5	55.555555555555 56	47.058823529411 76
42	66.666666666666 66	53.333333333333 336	62.5	73.333333333333 33	41.176470588235 29	56.25
43	92.857142857142 86	92.307692307692 3	100.0	100.0	100.0	100.0
44	47.058823529411 76	43.75	31.25	25.0	58.823529411764 71	56.25

45	35.294117647058 826	56.25	31.25	43.75	61.111111111111 14	47.058823529411 76
46	70.588235294117 65	56.25	75.0	81.25	55.555555555555 56	81.25
47	52.941176470588 24	50.0	37.5	37.5	66.666666666666 66	41.176470588235 29
48	58.823529411764 71	80.0	62.5	25.0	52.941176470588 24	52.941176470588 24
49	58.823529411764 71	50.0	53.333333333333 336	73.333333333333 33	58.823529411764 71	62.5
50	87.5	53.846153846153 85	50.0	73.333333333333 33	52.941176470588 24	73.333333333333 33
51	41.176470588235 29	53.333333333333 336	38.461538461538 47	50.0	53.333333333333 336	40.0
52	82.352941176470 58	53.333333333333 336	75.0	68.75	55.555555555555 56	52.941176470588 24
53	100.0	100.0	81.818181818181 83	69.230769230769 23	78.571428571428 57	83.333333333333 34
54	30.769230769230 77	41.666666666666 67	68.75	68.75	78.571428571428 57	78.571428571428 57
55	78.571428571428 57	71.428571428571 43	93.333333333333 33	92.307692307692 3	80.0	85.714285714285 71
56	64.285714285714 29	69.230769230769 23	66.666666666666 66	87.5	87.5	80.0
57	80.0	50.0	78.571428571428 57	64.285714285714 29	64.705882352941 17	28.571428571428 57
58	47.058823529411 76	42.857142857142 854	75.0	69.230769230769 23	70.588235294117 65	80.0
59	53.333333333333 336	43.75	37.5	31.25	66.666666666666 66	52.941176470588 24
60	64.705882352941 17	66.666666666666 66	62.5	68.75	52.941176470588 24	70.588235294117 65
61	82.352941176470 58	33.333333333333 33	40.0	50.0	72.222222222222 21	58.823529411764 71
62	76.470588235294 12	60.0	68.75	75.0	56.25	61.538461538461 54
63	70.588235294117 65	75.0	78.571428571428 57	85.714285714285 71	94.117647058823 52	94.117647058823 52
64	93.333333333333 33	85.714285714285 71	76.923076923076 93	85.714285714285 71	87.5	93.333333333333 33
65	100.0	93.75	73.333333333333 33	85.714285714285 71	93.75	93.75
66	78.571428571428 57	86.666666666666 67	73.333333333333 33	93.75	100.0	85.714285714285 71
67	68.75	78.571428571428 57	91.666666666666 66	92.307692307692 3	82.352941176470 58	82.352941176470 58
68	68.75	33.333333333333 33	50.0	43.75	50.0	50.0